

Les coves de Paterna

Toni Bellón

Aquesta obra ha estat guanyadora del Premi Ajuntament de Paterna-Universitat de València “Estudi monogràfic sobre un tema territorial de Paterna i/o de la comarca de l’Horta Nord” dels Premis Literaris LV Jocs Florals de la Vila de Paterna

16 d’agost de 2019

A Jorge Climent Fernández *in memoriam*.

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ	5
1.1. La cova com a vivenda	5
1.2. Les coves de l'Horta	8
1.3. Estructura del treball	12
1.4. Metodologia	13
2. ADSCRIPCIÓ HISTÒRICA-CULTURAL	17
2.1. Tradició cultural	17
2.2. Les coves en terres valencianes	18
3. FORMACIÓ DELS CONJUNTS DE COVES (1854-1935)	24
3.1. Context sociohistòric de les coves	24
3.1.1. Els primers assentaments	24
3.1.2. Proliferació de coves (1854-1910)	25
3.1.3. Auge (1910-1935)	30
3.1.4. Característiques tècniques de les coves	33
3.2. Treball i condicions de vida dels covers	36
3.2.1. Estratificació social	37
3.2.2. Posició social i hàbitat	37
3.2.3. La visió dels covers en els textos d'aquella època	39
3.3. Ofensiva contra les coves	45
3.3.1. Denúncies de les condicions de les coves	45
3.3.2. Polítiques d'eradicació de les coves	51
4. LES COVES A MITJAN SEGLE XX (1940-1965)	55
4.1. Increment de coves en la postguerra (1940-1952)	55
4.2. El paisatge cover	56
4.3. La vida en les coves	61
4.4. Diferenciació geogràfica, social i simbòlica	66

5. L'ENDERROCAMENT MASSIU DE LES COVES	72
5.1. Transformacions econòmiques i socials (1959-1975)	72
5.2. Abandonament i deteriorament	73
5.3. Les coves, un exponent de pobresa	77
5.4. Desallotjament i enderrocament	80
6. LA PATRIMONIALITZACIÓ DE LES COVES	86
6.1. La construcció patrimonial de les coves (1971-2000)	86
6.2. Pràctiques i usos de les coves a Paterna	90
6.3. Tensions i conflictes al voltant de les coves a Paterna	97
6.3.1. Crítiques dels covers a l'Ajuntament	97
6.3.2. Les coves com a camp de batalla política	101
6.4. La situació de les coves a Benimàmet	104
7. CONCLUSIONS	110
FONTS	115

1.

INTRODUCCIÓ

1.1. LA COVA COM A VIVENDA

El fet de viure sota la superfície terrestre el trobem arreu del globus terraquí: a la conca mediterrània (Nord d'Àfrica, França, Itàlia, Península Balcànica, Turquia, Palestina, Síria); a l'Iraq, l'Iran i altres indrets de l'Àsia Central; al nord de la Xina; i al continent americà, a les planures meridionals dels Estats Units, a Mèxic o a l'Argentina. En l'actualitat més de 50 milions de persones viuen en coves (Piedecausa, 2012; Villar, 2016). Ara bé, les coves de què anem a parlar en aquest treball són fruit de l'excavació de persones per a convertir-les en llur vivenda.

Les vivendes excavades solament són possibles en aquells llocs on els terrenys estan formats per materials fàcils d'excavar, en dipòsits de sediments on el nivell freàtic és bastant profund perquè les coves i llurs residents no tinguin que patir problemes per la humitat (García i López, 2000: 21). Solen trobar-se en vessants d'escàs aprofitament agrícola; aquesta inutilitat per a l'agricultura és el factor que propicia la seua barata o gratuïtat (Carmona, 2006: 274). Un clar exemple d'aquest fet el trobem amb les coves de Riba-roja del Túria, les quals es van excavar a la vora dels dos barrancs que travessen aquesta població del Camp de Túria.

Daniel Carmona, en llur estudi de les coves de Las Minas i Tolmo de Minateda parla de dos tipus constructius, als quals anomena rupestre i semi-rupestre (2006: 273):

–*Rupestre o subterrani*. La cova està excavada íntegrament en la roca i l'ús d'altres tècniques constructives solament té un caire complementari o secundari. Aquest tipus sol trobar-se en terrenys compostos per litologies molles de tipus sedimentari, que faciliten l'excavació. Les coves que anem a estudiar en aquest treball formen part d'aquest tipus.

–*Semi-rupestre o mixt*. Són construccions bastides amb maçoneria i morter bastard que es sustenten en una paret rocosa, com pot ser un abric. En aquest cas, l'excavació és la tècnica complementària.

Un factor important en la seua localització, encara que no determinant, és el clima (Urdiales, 1985: 95). Les vivendes excavades requereixen d'un clima àrid o semi-àrid, d'escasses precipitacions, atés que aquest tipus de vivenda és incompatible amb els climes plujosos, perquè la humitat és el principal factor d'erosió dels materials que la componen, i per tant, de la cova (Urdiales, 1985: 95; Carmona, 2006: 273). Aquests climes presenten elevades amplituds tèrmiques, per la qual cosa les coves funcionen com a reguladores tèrmiques (Villar, 2016: 155). «*Puede afirmarse que las oscilaciones diurnas de la temperatura no afectan a la temperatura interna del subsuelo por debajo del medio metro, ni a las anuales por debajo de los siete metros*» (Aranda, 2003: 31).

Malgrat açò, sovint les coves han sigut víctima d'una valoració pejorativa. Beatriz Piedecausa assenyala en la seua tesi doctoral que per a entendre la visió negativa que hi ha hagut cap a les vivendes excavades cal viatjar fins als indrets més profunds de les nostres estructures mentals, on es troben arraigades les idees subconscients:

Existe una contradicción entre la realidad percibida de la vivienda excavada y la imagen que se tiene de ella. La realidad del urbanismo subterráneo es amplia y densa; sin embargo, aunque se demuestre que esta arquitectura puede ser habitable, viva o luminosa, lo cierto es que su imagen pública es muy distinta, llegando a connotaciones peyorativas relacionadas con la oscuridad, las tinieblas o el mundo de lo infrahumano (Piedecausa, 2012: 35).

Segons aquesta autora, eixa imatge negativa, que ha propiciat que les coves hagen estat considerades com una vivenda infrahumana, prové de llur associació mental amb determinades situacions: el rebuig a l'arquitectura subterrània per relacionar-la mentalment amb el refugi d'animals; el rebuig a la difícil situació laboral i social dels treballs subterranis, com la mineria; o el rebuig als espais de soterrament (Piedecausa, 2012: 35).

Daniel Carmona (2006) analitza el sociocentrisme i l'etnocentrisme¹ cap a aquest tipus d'hàbitat en dues pedanies d'Hellín, Las Minas i Tolmo de Minateda. Carmona assenyala que les coves han estat la vivenda de les capes més baixes de l'estratificació

¹ L'etnocentrisme consisteix en el rebuig de formes culturals que són diferents i allunyades de la nostra (Aguilera, 2002: 3), en elevar, de manera indeguda, com a universals, els valors de la pròpia cultura (Todorov, 1991 [1989]: 21). Si el rebuig a un col·lectiu es produeix per motiu de classe social, aleshores hem de parlar de sociocentrisme (Preiswerk i Perrot, 1979: 49). Ara bé, ambdues categories es troben estretament interrelacionades.

social, miners i jornalers agrícoles. D'eixa forma, el sociocentrisme resultava inevitable des de la incorporació d'aquest tipus arquitectònic en l'acerb cultural, i en l'imaginari popular es va configurar la idea que les cases-cova eren una «vivenda subsidiària», a què solament es recorria si no es podia accedir a una vivenda de superfície. Mentrestant, l'etnocentrisme provenia de la vinculació de les coves a la cultura nord-africana, per la consideració que n'eren quelcom estrany a la pròpia cultura.

Siempre se ha vinculado este tipo de arquitectura con unos grupos sociales marginales, que sin duda han afectado a la propia interpretación del modelo de vivienda. [...] lo barato de su adquisición siempre las ha unido o bien con etapas de penuria económica, siendo aprovechadas por estas clases de escaso poder adquisitivo, o con situaciones de tensión social, momento en el que se convierte en el único medio para disponer de vivienda a aquellos grupos sociales que se ven desplazados y marginados (Sorroche, 2007: 360).

En alguns pobles de l'Horta i del Camp de Túria, a les acaballes del segle XVIII, però sobretot al llarg del XIX i primera meitat del XX, es formaren assentaments de coves, en què vivien les famílies pertanyents a les capes més humils de l'estratificació social. A partir dels anys seixanta, però, s'hi va produir l'enderrocament de la majoria d'aqueixos assentaments de coves, i solament van sobreviure diversos conjunts a Paterna, a més d'un conjunt a Bétera, les coves de Mallorca.

Arribats a aquest punt, la pregunta que ens fem és ¿què transformacions ha patit el món de les coves de Paterna amb el temps, des de la seua aparició fins a l'actualitat, i quina relació han tingut aquestes transformacions amb el context social de cada època?

Així, l'objectiu del treball és analitzar les transformacions que ha patit el món de les coves de Paterna amb el temps, i la relació que han tingut aquestes transformacions amb el context social de cada època.

Per al compliment d'aquest objectiu és necessari seguir la trajectòria històrica de les coves de Paterna, el procés des de la formació dels primers conjunts de vivendes excavades en aquesta població des de les acaballes del segle XVIII, però sobretot al llarg del XIX i la primera meitat del XX, fins a l'actualitat (2019).

S'analitzarà l'evolució del món de les coves de Paterna de manera contextual, no quedant l'anàlisi circumscrita exclusivament a esta població. Així, el treball de camp també s'ha estès per alguns dels pobles d'aquesta contrada en què aquest tipus de vivenda estigué present, com Benimàmet, Burjassot, Godella i Riba-roja del Túria². Ara bé, per raons de disponibilitat de fonts documentals, com d'accés a informants, en l'anàlisi comparatiu de les transformacions del món de les coves de Paterna amb les d'altres pobles de tradició covera, ens hem centrat bàsicament amb Benimàmet³.

Per altra banda, malgrat que en aquest treball anomenem coves de l'Horta a les vivendes excavades dels pobles de la rodalia de València, cal assenyalar que no solament ens cenyim als conjunts d'habitatges subterranis de poblacions de l'Horta, sinó també de la comarca limítrof del Camp de Túria, com Riba-roja del Túria o Bétera. A continuació passem a fer una breu presentació de les coves d'aquesta contrada.

1.2. LES COVES DE L'HORTA

En una notícia titulada «*A dos metros bajo tierra*», podem llegir que a les coves de Paterna, «*la buena temperatura que se registra en su interior hace que muchos de sus dueños tengan las grutas como viviendas de veraneo*» i «*tres portales a la derecha de Amparo se encuentra la gruta de Pilar*» (Las Provincias, 8 d'agost 2010). Grutes? Com ja hem indicat adés, el tipus de vivendes que anem a analitzar en aquest treball són fruit d'una excavació realitzada pels éssers humans, per a convertir-les en llur habitatge, i per tant no poden ser denominades grutes o cavernes, perquè no són cavitats naturals en el terreny, sinó construccions excavades pels seus inquilins.

Els terrenys que ofereixen major aptitud per a l'excavació de les coves són els formats per materials aglomerats, calcaris molls, margosos i/o argilosos. En alguns llocs, l'alternança de capes dures i tolles ha facilitat la seua implantació, al proporcionar les primeres consistència per a fer de sostre, i les segones facilitats per a l'excavació, tal

² De fet, en aquest cas els límits socials són complexos i, sobretot, porosos, no debades els pobles de Paterna, Benimàmet, Burjassot i Godella, que són les poblacions de major implantació covera de la rodalia de València, formen *continuum* urbà.

³ Malgrat que des de 1882 administrativament Benimàmet és un barri de València, en aquest treball el considerem com un poble, de fet així ho consideren els/les nostres informants.

com ocorre a les coves enclotades, de superfície plana, en què una capa superficial amb suficient resistència permet un sostre resistent (Rodrigo, 2015b). En el nostre cas:

L'estratigrafia de Paterna és òptima per a l'excavació de coves: en primer lloc hi ha una capa de terra i mantell de poc espessor, amb herba i malesa, després una segona capa de roca calcària dura i impermeable d'uns 20 o 30 cms., una tercera capa de 40-60 cms. de pedra calcària porosa que permet el treball amb la picola i finalment una capa argilosa fàcil d'excavar (aquesta argila, la terreta era extreta per utilitzar-la en la neteja d'olles i cassoles). De fet, les coves de l'Horta apareixen en tot l'arc d'aflorament miocènics amb les característiques descrites, des de Massamagrell fins Aldaia (Bohigues, 1983: 202).

Per altra banda, en els pobles de l'Horta i del Camp de Túria podem distingir dues tipologies de coves:

–*Afrontades*: s'excavaven aprofitant desnivells del terreny i es disposaven agrupades formant un carrer. Per exemple, a aquest tipus pertanyen les coves del Batà. Aquests habitatges sovint han camuflat llur caire subterrani mitjançant la sobre-elevació d'edificacions al seu damunt, com també amb el bastiment de construccions davant de la primigènia façana.

Imatge 1. Conjunt de coves afrontades a Bétera (Fotografia de l'autor).

–*Enclotades*: apareixen en llocs on no hi ha desnivells aprofitables i aquests s’han de crear de manera artificial, amb l’excavació d’un clot, a partir del qual s’excavaven les vivendes. Este tipus de coves solien formar grups de dos a quatre, i el clot esdevenia l’espai comú al qual s’accedia a través d’una rampa i/o una escala que descendia des del nivell del terra.

Les coves dels pobles de l’Horta, de doble crugia, tenen una distribució força semblant a la de les cases superficials, d’una o de dues mans, dels llauradors de l’horta, les quals daten d’inicis del segle XVIII, de fet són una imitació d’aquestes (Bohigues 1983; Arazo, 1995). S’hi desenvolupen en una única planta i qualsevol direcció, i en el cas de Paterna tenim constància que moltes d’elles ocupen superfícies compreses entre 70 i 160 m² (Piedecausa, 2012), i algunes arriben fins als 240 m² (Martínez *et al*, 2015).

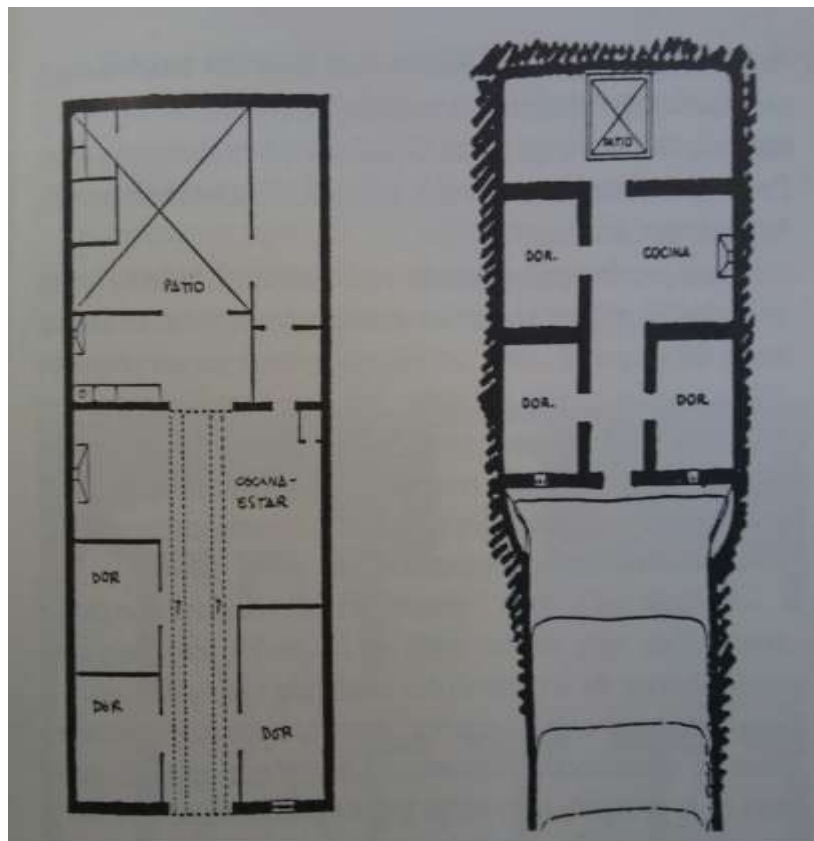
Imatge 2. Una agrupació (clot) de coves enclotades a Paterna (Fotografia de l’autor)

En les coves d’una mà els espais s’organitzen al voltant d’un corredor, d’aproximadament un metre i mig d’amplitud, el qual desemboca a un patí interior –el corral–. Mentrestant, les coves de dues mans es diferencien de les anteriors per l’existència d’estances en cadascun dels dos costats del corredor (Bohigues, 1983: 203).

Les descripcions que ens han realitzat els/les informants de la seua cova coincideixen amb aquestes distribucions:

Tu entrés, hi ha un passadís, una entrà ampla. *Ahí* hi ha un *huequet* per al menjador, i després tres dormitoris, un que dóna al carrer i dos interiors. Un se quedava al mig. I després el del *fondo* que donava a un corral (Entrevista 1).

mi cueva tenía, entrabas a mano derecha, y tenía como un comedor, que habían dos habitaciones grandes, una no tenía ventana pero la otra sí. [...] La que estaba dentro del comedor esa también tenía ventana, la habitación de mi madre pasabas al corral, y había una despensa dónde poníamos los cántaros, la cantarera. Teníamos un diván, un diván en una cama sólo con patas. [...] Luego tenía la despensa, la cocina que era inmensa, y detrás una habitación. O sea, mi cueva no era pequeña, mi cueva era bien hermosa (Entrevista 5).

Imatge 3. Distribució de dues coves a Paterna (Bohigues, 1983: 201)

El clot, com estava format per diverses vivendes esdevenia un espai comunitari en què solien ubicar-se serveis com el safareig o pous, els quals eren compartits per les diverses famílies de les coves del grup (Bohigues, 1983: 203).

L'accés a la cova enclotada es realitzava –i es realitza– mitjançant un plànol inclinat, el qual és resolt amb una escala i/o una rampa (Rodrigo, 2015). Josep Herrero (2016) assenyala que hi havia clots amb dues rampes.

Per altra banda, la ventilació era clau per a l'habitabilitat de la cova. Com hem indicat adés, les coves de l'Horta tenien dues crugies. La façana tenia una o dues finestres, que permetien ventilar i il·luminar les estances de la primera crugia. Al fons de la vivenda s'excavava el corral, el qual tenia la funció de facilitar la ventilació, a partir de la formació d'una corrent d'aire a l'interior de l'habitatge, i la il·luminació de la resta de la vivenda. Quan no es disposava de celobert –la cova d'un dels nostres informants no en disposa (Entrevista 2)–, aquest problema es solucionava, en certa mesura, amb la perforació de diverses obertures en les parets de les estances comunicades amb l'estança principal, el saló-menjador, amb la qual cosa es generava una corrent d'aire (García i López, 2000: 67).

1.3. ESTRUCTURA DEL TREBALL

El treball s'ha dividit en set capítols. El treball comença amb aquesta introducció. En el segon capítol fem una aproximació al context històric-cultural de les coves. En els següents quatre capítols (3, 4, 5 i 6) es descriu i analitza, de manera diacrònica, les diferents etapes històriques de les coves de Paterna i dels pobles de l'Horta, des de la formació dels primers assentaments a les acaballes del segle XVIII, fins a l'actualitat.

Així, en el tercer capítol s'aborda l'etapa compresa entre finals del segle XVIII i 1935. Aquest capítol s'ha dividit en tres apartats. En el primer s'aborden de manera contextual els diferents períodes en la formació de coves en els pobles de l'Horta: aparició dels primers assentaments a les acaballes del segle XVIII; 1854-1910; i 1910-1935. Per la seua banda, en el segon apartat analitzem breument les condicions socials dels covers. I per últim, en el tercer apartat, ens centrem en la lluita per l'eradicació d'aquest tipus de vivenda en aquelles dècades.

En el quart capítol s'aborda la situació de les coves en el període comprés entre 1940 i 1965. En primer lloc hem dedicat un apartat introductori en què abordem el context d'aqueixa època, el qual es va caracteritzar per un increment de coves. Tot seguit, en els

següents dos apartats es descriurà el paisatge cover i la vida a les coves. I per últim ens centrem en l'anàlisi del sociocentrisme cap a les coves, i cap a les persones que hi vivien.

Mentrestant, en el capítol 5 s'aborda el període en què es va produir la desaparició de la majoria dels assentaments de coves. En primer lloc, tal com hem fet en els capítols anteriors, es dedica un apartat en què es tracta el context de l'època (1959-1975), època de profunds canvis socials, econòmics i de mentalitat. En el segon s'aborden les conseqüències d'aquest context, amb l'abandonament de moltes coves per la marxa dels seus residents a pisos, cosa que suposarà el deteriorament de les vivendes abandonades. En tercer lloc ens centrem en l'anàlisi del sociocentrisme cap a les coves en aqueixes dècades. I per últim, la nostra atenció es centra en el desallotjament i l'enderrocament massiu de coves.

Tot seguit, en el capítol 6 analitzem el procés de patrimonialització de les coves. I per a tancar el treball, es dedica un capítol a les conclusions.

1.4. METODOLOGIA

La recollida d'informació s'ha dut a terme durant un treball de camp etnogràfic en què s'ha fet ús de diverses tècniques d'investigació. La investigació ha seguit un enfocament qualitatiu, i les tècniques bàsiques emprades per a la recollida de dades han estat la revisió i anàlisi de fonts documentals, l'observació i l'entrevista.

Entre les fonts documentals s'ha consultat bibliografia acadèmica i científica, entre la qual cal destacar alguns estudis sobre coves (Aranda, 2003; Carmona, 2006, 2007; Piedecausa, 2012; Urdiales, 1985, 1987, 2003), una topografia mèdica (López i Cervellera, 2004 [1923]), o un estudi de l'evolució urbana de Benimàmet (Torres, Villalba i Santana, 1987). També hem revisat notícies i reportatges de premsa, i articles publicats en els llibres de festes del Santíssim Crist de Paterna. A més a més, entre les fonts consultades hi ha literatura de viatges (Llorente, 1889) i diversos poemes (Estrella, 2003 [1966]; Carrasco, 1995 [1971]). També hem fet ús de la informació dels panells explicatius de l'Espai Cultural Coves del Batà. Per la seua banda, les obres *Història del País Valencià* i *Historia de Valencia* ens han servit per a contextualitzar les diferents etapes històriques.

La revisió de documents ha tingut una doble funció. Per una banda ens ha permès construir el relat i explicar els fets; per l'altra, ens ha servit per a contrastar i corroborar les informacions obtingudes en les entrevistes.

El tipus d'entrevista realitzada ha sigut l'entrevista en profunditat. Les entrevistes van ser enregistrades, excepte una, perquè la persona entrevistada em va dir que preferia no ser gravada (Entrevista 3). En aquest cas, la informació va ser anotada en paper. El tipus d'informants són persones majors de cinquanta-cinc anys que han viscut en una cova, i per tant coneixen el món de les coves des de mitjan segle XX. Les entrevistes han estat codificades per a respectar l'anonimat dels/de les informants. La codificació la podem veure en la Taula 1.

Taula 1. Codificació de les entrevistes en profunditat

Entrevista	Perfil	Data
1	Va viure en una cova de Paterna fins als sis anys. És la propietària de dita cova, situada en el carrer del Trinquet, la qual està llogada.	16/05/2017
2	De menut va viure en una cova de Paterna. És el propietari de dita cova, situada a escassos metres de la Torre.	17/04/2018
3	Va viure en una cova de Paterna. És aparellador.	26/04/2018
4	Va viure en una cova de Paterna fins als 25 anys.	10/07/2018
5	Va viure en una cova de Benimàmet fins als 9 anys. En l'actualitat és vocal de l'Associació de Veïns de Benimàmet.	23/11/2018

Al llarg del text s'han afegit fragments de les entrevistes perquè els/les informants siguin els/les que parlen. S'ha pretès que les transcripcions foren de la manera més pròxima a la realitat, no modificant expressions ni algunes paraules incorrectes.

Per a analitzar la situació de les coves en el període comprés entre 1880 i 1935 ens trobem amb el problema de què parlava Carlo Ginzburg en *El queso y los gusanos*. Aquest problema consistia en el fet que per a estudiar el passat de les classes populars, en el seu cas la cultura llauradora del segle XVI, ens trobem amb el inconvenient de no disposar de fonts orals, per la qual cosa és necessari recórrer a fonts escrites, les quals són doblement indirectes: van ser *escrites* per persones vinculades a la cultura dominant, i per tant les idees, creences o esperances dels llauradors i artesans (de les classes populars) del passat ens han arribat a través de filtres intermedis i deformats (Ginzburg, 2016: 16).

Així, per a realitzar el capítol 4 necessàriament ens hem basat en fonts documentals. Entre els documents que ens han permès analitzar la situació a les coves de l'Horta en el període comprés entre 1880 i 1935 cal destacar notícies de premsa (*Las Provincias*, *El Pueblo*, *La Correspondencia de Valencia*, *Ahora*), articles en revistes de l'època (*La Esfera* i *Mundo Gráfico*), literatura científica i de viatges (*Geografía General del Reino de Valencia* i *Valencia y sus alrededores*) i la *Topografía Médica de Burjasot*. També s'ha fet ús de les actes municipals de Paterna del període 1920-1923, les quals van ser consultades i emprades en una investigació prèvia.

Mentrestant, per a dur a terme els capítols posteriors a 1940 (capítols 4, 5 i 6), per una banda hem fet ús de fonts documentals, per l'altra d'entrevistes en profunditat. Per tant, ací ens trobem amb una novetat: la incorporació del punt de vista de covers/es. Entre els documents consultats hem de destacar diverses obres, com *Notas para la historia de Paterna* (1977) o *Benimámet* (1987), un reportatge publicat en el diari *ABC* en 1975, o una sèrie d'articles publicats en els llibres de les festes del Santíssim Crist de Paterna.

Les entrevistes en profunditat ens han permès dur a terme una aproximació en la reconstrucció de la vida a les coves (tercer apartat del capítol 4). Ara bé, cal destacar que els discursos que s'obtenen de les entrevistes són narrats en funció de la pròpia memòria; memòria que és selectiva, i en ocasions edulcorant, per la qual cosa s'obvien alguns episodis i s'emfatitzen altres (Santamarina, 2007: 186).

Per últim, cal fer una puntualització sobre el terme *troglodita* –i totes les seues derivacions–, que sovint ha estat emprat per a definir aquest tipus de vivenda, com també als seus residents. La definició que ens dóna el *Diccionario Vox* és la següent: «*adj. –s. Díc. del hombre que habita en cavernas; también cavernícola. 2 fig. Díc. del hombre bárbaro y cruel, o del que es muy comedor. □ adj., troglodítico, ca.*».

Per tant l'ús d'aquest terme denota un caire pejoratiu, tal com podem veure en la primera accepció d'aquest vocable, ja que un «cavernícola», segons la definició d'aquest diccionari és «*un troglodita, que vivía en las cavernas*», i una caverna és una «*concavidad natural profunda; también antro*». I les coves de què tractem en aquest treball, anomenades també amb altres denominacions com «coves», «cases-coves», «coves-habitatge» o «coves-vivenda», en totes les seues tipologies són coves *artificials*, fruit d'una excavació en el terreny per l'esser humà. Pel que fa a la segona accepció de «troglodita», aquesta presenta una càrrega força pejorativa: persones bàrbares, sense civilitzar, per tant primitives i salvatges, cosa que li confereix eixa condició negativa a les persones que viuen en aquestes vivendes.

Per aquest motiu, en aquest treball evitarem emprar el terme troglodita, per la càrrega pejorativa que suposa el seu ús. En compte d'aquesta denominació, i de totes les seues derivacions, hem optat per parlar de vivendes excavades, que no comporta una connotació pejorativa, o directament per la paraula que empren els seus residents: coves.

2.

ADSCRIPCIÓ HISTÒRICA-CULTURAL

2.1. TRADICIÓ CULTURAL

Daniel Carmona (2006) sosté que ens trobem davant d'un model d'hàbitat importat del nord d'Àfrica, on avui encara roman viu. L'estreta relació de l'Andalus amb la zona septentrional del continent africà va permetre llur extensió i adaptació a la Península Ibèrica com a conseqüència de les penetracions dels almoràvits i almohades en els segles XI i XII. Com el mateix autor assenyala, tot citant a Jordán Montes i Sánchez, sembla que l'origen d'aquest tipus d'habitatge en la nostra tradició cultural té llurs arrels en l'època de dominació musulmana. No debades, el sud-est peninsular esdevingué el darrer reducte de l'Andalus en la Península Ibèrica, i serà en aquesta àrea peninsular on l'hàbitat rupestre aconseguirà la màxima dimensió, i a partir d'esta àrea s'estendrà per l'Andalusia oriental, Murcia, Castella-La Manxa i per les terres valencianes. La Reconquesta i la Repoblació als segles XIII i XIV van suposar l'arribada de cristians a aquests territoris ocupats durant quasi set segles pels àrabs, fet que va comportar l'urgent necessitat de vivenda, per la qual cosa s'aprofitaran de manera eventual les coves en què vivien les famílies expulsades, tal com va ocórrer a Alcalà del Xúquer (Carmona, 2006: 276-277).

Arran de l'expulsió dels moriscos el 1609, cristians empobrits per les crisis de subsistències de la darrerria del segle XVI, i del XVII, van emprar les coves que els moriscos havien deixat abandonades. D'eixa manera, l'hàbitat rupestre acabaria esdevenint un tret cultural distintiu de l'arquitectura popular de la zona, i l'increment demogràfic i l'augment de les superfícies de cultiu del segle XVIII propiciaren l'augment del nombre de coves, no solament a Granada, sinó també a Castella-La Manxa i a terres valencianes.

Maria Eugenia Urdiales assenyala que després de l'expulsió dels moriscos del Regne de Granada a la darrerria del segle XVI, està constatada l'arribada d'algunes d'aquestes famílies a certs enclavaments de Castella-La Manxa, on van exportar aquest tipus d'hàbitat, que ja empraven al seu lloc d'origen (2003: 3).

Així, es va produir una irradiació d'aquest tipus d'acerb cultural, que s'estengué a altres zones limítrofs com Castella–La Manxa, Múrcia i les comarques valencianes de la vall del Vinalopó, i fins i tot, adaptant-se a paisatges geomorfològics plans (Carmona, 2006: 277), com en les coves enclotades d'alguns pobles l'Horta.

A Toledo, tenim una altra evidència d'aquesta extensió, amb una altra variant d'habitatge subterrani: la sitja. García Martín (1986), recull al Cadastre d'Ensenada (1752) l'existència de sitges a la vall del Tembleque «*se hallan distribuidos en este término veinte silos, o acogimientos debajo de tierra*». A Toledo trobem diversos nuclis de sitges: La Guardia, «*Veinte cuevas donde viven sepultados algunos pobres*»; Santa Cruz de la Zarza, amb «*40 cuevas habitadas*»; i Villacañas, «*28 silos o habitaciones debajo de tierra donde viven sepultados algunos pobres*» (citats per Carmona, 2007: 192-193). En aquesta darrera localitat, a mitjan segle XX hi havia 3.200 vivendes subterrànies, en què vivien més de la meitat de la població (Rodrigo, 2015a: 14).

A Castella–La Manxa hi ha altres nuclis de coves, alguns dels quals es troben en poblacions pràcticament limítrofes al territori valencià, com és el cas d'Alcalà del Xúquer o Xinxilla –a la primeria del segle XX hi havia vora dues-centes coves en què residien més d'un miler de persones–.

Per tant, sembla bastant evident que ens trobem amb un model importat del nord d'Àfrica, on hui encara constitueix una realitat viva (Carmona, 2007: 191). No debades, aquest tipus d'habitatge sol ser associat a la conca mediterrània, de fet està present en quasi tots els estats que voregen el mar Mediterrani, però aquesta associació és major amb el nord d'Àfrica, fins al punt que, tal com assenyala Gsell, «*el propio nombre de África, Ifrikia, provendría de ese tipo de viviendas; en berebere, las Cuevas se llaman «Ifri» o «afri» y los Romanos habrían bautizado como Africanos a estas gentes de las cuevas*» (citats per Piedecausa, 2012: 55).

2.2. LES COVES EN TERRES VALENCIANES

Les terres valencianes ens ofereixen nombrosos exemples de coves en el temps, per la qual cosa sembla bastant evident la seua pertinença a una tradició cultural. A continuació fem un breu recorregut per alguns conjunts de vivendes excavades de la

geografia valenciana, principalment per les comarques de la vall del Vinalopó i del Baix Segura (la *Vega Baja*): «*Nuestra Provincia [Alacant], entre otras de España, cuenta con bastantes pueblos, cuyos alrededores muestran multitud de cuevas*» (Figueras Pacheco, 1920: 130).

Cavanilles, en llur recorregut per la geografia valenciana a les acaballes del segle XVIII no es va fer ressò de la presència de coves al territori valencià, a excepció de Crevillent, on va indicar que: «*La tercera parte de las [vivendes] de Crevillént se reducen á cuevas, cuyo techo es un cortezón de cascajo y tierra endurecida, por donde se introduce la humedad*» (1975 [1794]: 279). A mitjan segle XIX, Madoz (1850) sí que va comptabilitzar l'existència de vivendes excavades en alguns pobles valencians.

Sant Miquel de Salines tenia un espai format per vivendes excavades, el qual era conegut com el *barri cavernícola*. En aquesta població del Baix Segura les coves eren habitades en les èpoques de la collita d'espart. Segons Madoz (1982 [1850]), a mitjan segle XIX hi havia 77 coves. Mentrestant, a Benferri, de les diferents agrupacions per entitats que va registrar Figueras Pacheco, una era: «*Cabeço o Barrio de las Cuevas, barriada á 200 metros de Benferri, 49 edificios y 10 albergues*» (1920: 1057). Tot sembla indicar que aquests albergs eren coves.

Un altre poble del Baix Segura en què les coves han tingut molta importància és Rojals. Segons Figueras Pacheco: «*El número total de edificios en el año 1900, era de 1.821, y el de albergues 1.175*» (1920: 929), és a dir, que d'un total 2.996 vivendes, un 39% n'eren albergs. Per la tradició covera d'aquest poble imaginem que gran part d'aquests albergs eren vivendes excavades.

La majoria de les coves i cases-cova que conformen els barris rupestres de Rojals es van excavar en els segles XVIII, XIX i primeres dècades del XX. Aquests barris de coves són la resposta arquitectònica d'un grup social, format per jornalers agrícoles, a la recerca d'habitatge. Aquesta resposta està vinculada a l'increment demogràfic i l'auge de l'agricultura comercial que es va viure en el segle XVIII, i sobretot en el XIX, a Rojals i al Baix Segura (De Gea *et al*, 2013: 130).

Però si hi ha una població valenciana on les coves han tingut –i tenen– una gran idiosincràsia, eixa és sense cap dubte Crevillent:

hay en la provincia de Alicante, un pueblo, el de Crevillente, donde la mayor parte del vecindario vive en casas subterráneas [...] construidas con relativas comodidades, y ocupadas por gentes que no siempre pertenecen á las clases más necesitadas de la sociedad. Tales viviendas, cuyo número asciende á muchos centenares en el pueblo mencionado, constituyen un caso típico de población (Figueras Pacheco, 1920: 131).

en la primera mitad del siglo XVIII se contabilizaron un total de 336 cuevas, frente a 967 casas. El crecimiento de las cuevas es más rápido que el de las casas, existiendo en 1887 un total de 1056 cuevas y en 1900 un total de 1099 cuevas. En 1910 la población asentada en cuevas era de 4460 habitantes, mientras que la asentada en casas era de 5537 habitantes (Gozálvez, 1974, citat per García i López, 2000: 52).

L'orla de coves s'hi troba al nord de la població, al peu de la serralada, solament irrompuda pel barranc que travessa el nucli urbà, el qual les separa en dues zones: la Nord, amb 600 coves; i l'Oest, amb 187 (García i López, 2000: 59). Així, a ambdues vessants de la rambla sorgiren barris covers –en alguns casos formats exclusivament per vivendes excavades–, que formaven un extens anell de coves en la part septentrional de la població, entre els quals cal destacar Llorenç, Matxa, Vaiona i el Barranquet (Salut i l'Àngel). En el conjunt de la zona oest, es troba l'agrupació de Sant Antoni de la Florida, en què hi ha coves amb pati interior, com en les coves de l'Horta, situat al fons de la vivenda (61).

Actualment, en la partida rural de l'Alcoraia d'Alacant són desenes les famílies que resideixen en vivendes excavades. Aquestes disposen de totes les comoditats d'una vivenda moderna, excepte aire condicionat, perquè no el necessiten, com així podem llegir en un reportatge titulat «Casas que ya quisieran los picapiedra», publicat en el diari *Información*:

En esta partida de Alicante, según Antonio Moya, presidente de la asociación de vecinos, hay cerca de 80 casas cueva, de las más de 600 que existieron cuando en 1753 comenzaron las excavaciones en la zona para buscar mercurio, y a sus trabajadores decidieron alojarlos en estas particulares viviendas. Al parecer, en aquella época era lo más económico. El terreno arcilloso y de montículos de las sierras de la Coneja y Las Águilas permitía hacerlas [...] se trata de una de las concentraciones más importantes de toda la provincia, tanto por el número como por el buen estado en el que se encuentran la mayoría de ellas (Illescas, 2013: s.p.).

Mentrestant, a la vall del Vinalopó, segons va registrar Madoz a mitjan segle XIX, la Romana «comprende unas 70 habitaciones entre casas y cuevas» (1982 [1850], II:

127); mentre que l'Alguenya «*comprende unas 130 habitaciones entre casas y cuevas, la mitad de ellas reunidas, y la otra mitad diseminadas*» (1982 [1850], I: 113). Actualment Martínez *et al* (2015) comptabilitzen 7 nuclis de coves a la Romana, amb un total de 74 vivendes, a saber: *les Covetes* (8), *Camí Polseguera* (8), *Coves de San Antón* (9), *la Romaneta* (2), *Cases del Pastor* (5), *Falcones* (13) i *los Canicios* (12). Mentrestant, a l'Alguenya, en els afores del casc urbà, als voltants dels camins dels *Roncones* i de les *Casas de la Herrada* podem trobar algunes cases-cova (Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, 2005, 1: 287-288). Segons podem llegir en la pàgina web de l'Ajuntament, l'hàbitat en coves va ser l'origen del municipi (www.alguenya.es). Per altra banda, a Asp, el *Pla d'Ordenació Urbana* delimita dos sectors caracteritzats per estar formats per cases-cova: les *coves Nía* i les *coves Cipreses* (Plan General de Ordenación Urbana de Aspe, 2012).

En *Geografía General del Reino de Valencia* apareix una fotografia de coves de Monfort del Cid (Figueras Pacheco, 1920: 120). María José Santos divideix la propietat urbana d'aquesta població a mitjan de segle XIX en tres parts: a) nucli antic; b) eixample; c) anella perifèrica. En aquest darrer sector trobem dos assentaments de coves: els carrers *Cuevas Altas* i *Cuevas Bajas*. «*En la calle Cuevas Altas no había ninguna casa; se trata de hábitat troglodítico*» (2003: 126-128).

Per la seua banda, Petrer és una de les poblacions amb un major nombre de coves del territori valencià. Les «*noticias más antiguas referentes a las cuevas de Petrer, las encontraremos en los Nomenclators. Así, en el de 1860, se hace referencia a un total de 45 albergues, cuevas y barracas, ubicados en las Cuevas de los Trabajadores*» (Ferrer, 2011), actualment anomenades les *coves del Riu*. Actualment, Ferrer recull la presència de 196 coves censades –les dades són de l'Oficina Municipal d'Obres, que no té en compte a les *coves del Castell*, per estar incloses en el casc urbà, com tampoc aquelles que romanen deshabitades–, per la qual cosa el nombre total n'estarà per damunt de les 200. A grans trets, s'estableixen tres grups diferenciats: les *coves del Riu*, formades per 22 vivendes excavades, que formen un únic bloc i estan habitades durant tot l'any; les *coves del Castell*, que s'agrupen en dos nuclis: les situades en la vessant oest, en la mateixa muralla del castell i les situades en la vessant est, a la seua rereguarda, conegudes com les *coves de la Benvinguda*; i per últim, les coves disseminades per les diferents partides rurals, amb algunes agrupacions nombroses.

Imatge 4. Coves a Montfort del Cid (Figueras Pacheco, 1920: 120)

En altres pobles de les comarques de la vall del Vinalopó, com Elda, Fondó de les Neus, Pinós o Villena també hi ha hagut coves. A Elda, de les diferents agrupacions que formaven la població, Figueras Pacheco es va fer ressò de «*las Cuevas, barrio a 500 metros, 2 edificios y 9 albergues*» (1920: 987).

Més enllà de les comarques del Vinalopó, en el vèrtex occidental de la comarca de la Costera, a un tir de pedra de Castella–La Mancha es troba la Font de la Figuera. Al sud-oest de la població, en l'antic barri de Sant Cristòfol, fins no fa molt de temps hi havia coves habitades (Gran Enciclopedia Comunidad Valenciana, 2005, 7: 48). «*Aquí hay en la misma provincia de Valencia otra población con mansiones subterráneas –Fuente la Higuera–; pero tienen otro carácter completamente distinto del grupo que se ha citado*» (Almela i Vives, 1930), a les de l'Horta.

Mentrestant, a Utiel, a 8 quilòmetres del nucli urbà ens trobem amb el llogaret de les Coves. La topografia del relleu sobre el qual es troba ubicat va possibilitar la formació d'un assentament de vivendes excavades (Gran Enciclopedia Comunidad Valenciana, 2005, 5: 229). Així, en el desnivell vertical del barranc de la *Silota*, la capa calcària del glacis va servir com a sostre dels terrenys més molls, els quals van ser excavats per a construir habitatges. Madoz (1850) es va fer ressò de la presència de la pedania *Las Cuevas*, la qual va rebre aqueixa denominació per l'existència d'aquest tipus de vivenda.

Mentrestant, en la rodalia de la ciutat de València, les coves han donat recer a part de la població en algunes localitats. En la comarca de l'Horta han estat presents en vora una desena de pobles, a saber: Massamagrell, Montcada, Godella, Burjassot, Benimàmet, Paterna, Manises, Aldaia i Rocafort (Espai Cultural Coves del Batà; Bohigues, 1983: 199). També tenim constància de llur existència en alguns pobles del Camp de Túria com Benaguasil (Domínguez i Galiana, 1999), Bétera, Lliria, Vilamarxant i Riba-roja del Túria. En aquesta darrera localitat les coves estigueren força presents en l'espai urbà:

El aspecto que presenta ahora la población cuando se llega de Valencia, y sobre todo a su entrada por el Ferrocarril de Aragón, no puede ser más pintoresco: en primer término y a nuestros pies, cruza el barranco del “Moro” y en sus laderas, y bajo las peñas, se ven muchas viviendas especiales, llamadas cuevas, que tanto abundan en la región valenciana, y que aquí pasan de 225. Sobre estas construcciones se agrupan los demás edificios (Las Provincias, 5 d'octubre 1897).

Una vegada fet aquest breu recorregut, podem veure com la presència de coves en diversos indrets de la geografia valenciana respon a una tradició cultural incorporada a l'acervat arquitectònic popular, atesa la relativa facilitat d'adaptació al medi. D'eixa forma, en moments de crisi de subsistències i de forta demanda de vivenda, les classes populars –jornalers agrícoles, obrers industrials, etc.–, recorrien a la tradició cultural per a disposar d'un sostre (Carmona, 2006: 276). «*Se ubicaban en lugares donde únicamente era necesaria la obtención de una pequeña superficie propia o arrendada a un módico precio para acceder a una vivienda excavada directamente en el subsuelo*» (Piedecausa, 2012: 126).

3.

FORMACIÓ DELS CONJUNTS DE COVES (1854-1935)

3.1. CONTEXT SOCIOHISTÒRIC DE LES COVES

3.1.1. Els primers assentaments

En alguns pobles de l'Horta de València, les coves començaren a excavar-se per la situació problemàtica dels senyorius⁴. Així, a Paterna, en el moment en què s'estava produint el procés de dissolució del règim senyorial es va viure un període conflictiu, i les terres comunals del Bovalar, que havien sigut de domini major del compte de Paterna, restaren sense quedar definida la seua propietat, perquè el compte no les va poder convertir en propietat privada, i l'Ajuntament no aconseguí incorporar-les a la propietat pública, per la qual cosa l'excavació de vivendes no estava sotmesa a cap tribut (Bohigues, 1983: 201-202).

Cavanilles en llur recorregut pel territori valencià, al seu pas pels pobles de l'Horta no va fer cap menció de vivendes excavades; aquesta miopia segurament fou deguda a la poca presència d'este tipus d'habitació a la darrereria del segle XVIII en aquest indret, ja que Cavanilles no s'hi hauria deixat al tinter la presència d'aquest tipus d'hàbitat, com no va ocórrer amb les sitges de Burjassot, de les quals sí que es va fer ressò. En efecte, Teodor Llorente, en *Valencia y sus monumentos* recull com «*el alcalde de Valencia, D. Juan Dordà y Moreno daba la curiosa noticia de estas construcciones. Empiezan a realizarse a finales de siglo XVIII habiendo de doce a quince en Godella, 4 o 5 en Burjasot y 20 en Paterna*» (1889: 479). Per l'absència de documentació no sabem si abans d'aquesta època ja hi havien coves.

⁴ En l'Antic Règim, el mercat de terres i vivendes estava fortament restringit, ja que els béns de l'Estat estaven amortitzats; les possessions de la noblesa estaven vinculades, i havien de ser transferides de manera indivisible a un dels fills; mentre que els drets jurisdiccional dels senyors feudals limitaven l'ús de les terres dels senyorius. En el segle XVIII, prop del 70% del territori i la meitat de la població valenciana estaven subjectes a la jurisdicció dels senyors feudals. L'ingrés senyorial de llurs dominis era el component fonamental de les rentes nobiliàries de l'alta aristocràcia (Furió *et al.*, 1999).

A Paterna, el cens més antic que es conserva és de 1824, el qual ens detalla l'existència de 21 carrers, 5 places i 40 coves habitades, totes elles pertanyents al nucli de la Torre (Alfonso, 1971: 49). Per tant, imaginem que aquestes hi són les coves més antigues.

Per altra banda, no tenim dades explícites de l'ocupació dels residents d'eixes 40 coves, però aquest cens ens informa de la preponderància en aquella època de l'agricultura. No debades, d'una població de 1.585 persones, el cens recull la presència de 50 llauradors propietaris, 115 llauradors arrendataris i 122 llauradors jornalers (Alfonso, 1971: 49). Imaginem que els covers formarien part d'aquest darrer grup: jornalers i en la seua majoria naturals de Paterna (Espai Cultural Coves del Batà).

En 1850, Pascual Madoz, en el *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico* indicava que Benimàmet «*tiene 248 CASAS de fáb. Regular [...] Se ven además en todo su radio, 3 barracas o alq., [...] y unas 15 cuevas conocidas con el nombre de Camales*» (1982 [1850]: 164). Per tant, suposem que aquestes coves són les més antigues de Benimàmet. Mentrestant, de la resta de pobles de l'Horta, Madoz no va fer cap menció de la presència de vivendes excavades, malgrat que hi tenim constància de llur existència en aqueixa època.

Segons podem llegir en un panell explicatiu de l'Espai Cultural Coves del Batà, en aquesta primera etapa, les coves tenien poca profunditat i no hi havia divisió funcional; mancaven de corral, i la il·luminació i la ventilació eren escasses.

3.1.2. Proliferació de coves (1854-1910)

En el període comprés entre el darrer terç del segle XIX i el primer terç del XX, s'assentaren les bases demogràfiques i econòmiques del País Valencià contemporani. Si el creixement vegetatiu fou molt reduït, l'augment demogràfic en termes absoluts fou molt més gran, no debades la població augmentà quasi en 300.000 persones en poc menys de mig segle: es va passar d'un creixement d'un 1'2% el 1857 a un creixement d'un 1'5% el 1900, gràcies al saldo migratori favorable, malgrat l'emigració de molta població valenciana en aquest període, principalment cap a l'Algèria i l'Argentina (Furió, 1995: 552).

Segons el Padró Municipal de València de 1866, el 68% de la població extramurs era immigrant, procedent principalment de la mateixa província de València. Durant el

procés de densificació urbana, l'interès dels propietaris fou allotjar als nous contingents de força de treball, bé compartimentant les antigues edificacions, bé en nous edificis, però en ambdós casos, jerarquitzats en altura. D'eixa manera, les elits polítiques i econòmiques es van beneficiar de l'arribada dels nouvinguts, atés que aquest era un mercat captiu per als seus interessos, perquè anaven a ser inquilins de les vivendes que llogaven, treballadors als quals contractar, consumidors dels seus productes i contribuïdors per a finançar les inversions públiques. En el període comprés entre 1850 i 1864, la pressió de la demanda va fer que augmentaren els preus dels lloguers. Als propietaris els resultava més rentable la remodelació de vells edificis que altres inversions. D'eixa manera, s'ampliaren el nombre de plantes i s'incrementaren els preus dels lloguers (Furió, 1999: 443-435).

Aquesta corrent immigratòria no solament va afectar a València, sinó que també ho va fer a les poblacions que l'envoltaven. Així, en diversos pobles de l'Horta, situats a escassa distància de la ciutat, com Benimàmet, Paterna, Godella o Burjassot, es van estendre els assentaments de coves, perquè *«l'escassetat d'habitatges comportà l'alça dels preus i també dels lloguers, que arribaren a doblar-se en els primers decennis del segle XX»* (Furió, 1995: 558), i l'excavació de coves resultava més barat, cosa que va propiciar la proliferació d'aquest tipus de vivendes, les quals esdevingueren la residència de les famílies amb menys recursos econòmics. No debades, com va observar Teodor Llorente:

esta manera de vivir bajo tierra parece resto de antiquísima usanza, pero no es así. En nuestros tiempos es cuando se ha extendido. A principios de siglo había en Burjasot, Benimámet y Paterna algunas pocas covetes, que llamaban mucho la atención de los habitantes de la ciudad, cuando visitaban aquellos pueblos. De pocos años a esta parte se han construido muchísimas en ellos y en los otros ya mencionados (1999 [1887]: 53).

Com a mostra del negoci en què havia esdevingut el sòl en aquest context de creixement demogràfic i urbanístic, fins i tot les coves també foren objecte de l'especulació, no debades algunes persones feren compres especulatives dels terrenys en què es trobaven, tal com recullen Ferri i Ruiz (2000) per al cas de Godella: les terres ocupades per les vivendes excavades, situades junt al terme municipal de Burjassot, van ser adquirides el 1903 pel mestre d'obres Rafael Sancho, les quals fins a eixe moment havien estat en mans de la Baronessa de Benidoleig. També tenim notícies de les primeres dècades del segle XX que ens mostren com hi havia persones que es dedicaven al negoci del lloguer

de coves, com aquesta de 1925: «los dueños, que cobran hasta cinco duros de alquiler mensual, de lo que antes se pagaba 7 i 8 pesetas» (Las Provincias, 31 de juliol 1925).

La mayor parte de estas viviendas, construidas en terreno del común, no están inscritas en el Registro de la Propiedad, ni paga contribución. Su propiedad se transmite por contratos privados. Su valor varía mucho, desde 75 y 100 pesetas, hasta 1.000. Las que tan alto se cotizan son habitaciones espaciales y cómodas, con techos elevados, departamentos grandes y bien ventilados, pavimentos de azulejos, corrales, granero, leñera; todo lo que necesita un labrador. Por estas cuevas se pagan hasta 200 pesetas de alquiler (Llorente, 1889: 480).

Imatge 5. Coves afrontades (Llorente, 1889: 481)

Pel que fa a les xifres demogràfiques, si Paterna comptava amb 2.486 habitants el 1860, i 3.060 el 1877, la xifra n'augmentà a 6.353 el 1900 (Gran Enciclopèdia de la Comunitat Valenciana, 2005, 12: 64-65). Mentrestant, Burjassot, que tenia 2.032 habitants el 1860, i 2.577 el 1877, en superava els 5.100 en 1900. En ambos casos, com en altres pobles de la rodalia de València, el creixement demogràfic fou degut a la immigració.

Així, a mitjan segle XIX, València i els pobles de llur rodalia foren objecte d'una incipient corrent immigratòria, de famílies procedents de l'interior valencià, que al no trobar vivenda o no poder pagar els lloguers, van recórrer a l'excavació d'una cova, o a llogar-ne una. En una acta municipal de Paterna també tenim constància de fills de

jornalers i llauradors locals que, quan contrauen matrimoni, davant la impossibilitat de construir-se una casa per l'absència de suficients recursos econòmics, es van veure obligats a recórrer a una solució al seu abast: l'excavació d'una cova. De fet, els censos de poblacions ho expressen molt clarament: joves censats en carrers de la part alta de Paterna, que tres o quatre anys més tard figuren com a caps de família i residents d'una cova (Alfonso, 1977: 145).

D'eixa manera, dintre d'aquest marc socioeconòmic van proliferar les coves en molts pobles de l'Horta. A Paterna el cens més antic és de 1824, i n'apareixen registrades 38. En unes poques dècades el nombre de vivendes excavades s'hi multiplicà: el 1854 n'hi havien 169, en què vivien 766 persones; el 1869, 206, amb 839 inquilins; i el 1885 se n'assolia la xifra de 250, en les quals residien 1.010 persones. L'arribada del segle XX no hi va aturar l'excavació de coves, de fet el 1910 n'hi havia 298, poblades per 1.286 ànimes (Alfonso, 1977: 145-146).

Aquest tipus de vivenda no apareixia de manera disseminada, sinó que ho feia formant agrupacions. A Paterna històricament hi ha hagut 7 nuclis de coves, els quals ja ens apareixen en el cens de 1854, a saber: de Palau, de la Torre, de Godella, d'Alborgí, del Batà, de la Mina i de Quelo (també anomenades de Camí Arrendat).

Imatge 6. Coves de Camales a Benimàmet (www.jdiezarnal.com)

Mentrestant, a Benimàmet sorgiren diversos assentaments de vivendes excavades al voltant dels camins de Paterna a València, i de Paterna a Burjassot. En 1850 Madoz hi va comptabilitzar 15 coves, situades al barri de Camales (Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, 2005, 3: 40). Cap a 1900, les coves apareixien distribuïdes en diversos conjunts: les de Camales, al nord-est del nucli urbà, entre la via del trenet i el límit amb Burjassot; les de Pedrereta i les de Regina, situades al nord-oest de les anteriors, dividides pel nou camí de Paterna a Burjassot; les de Vista-Alegre o Bonavista, situades al peu de la Muntanyeta del Polvorí; i per últim, les de les Carolines, les quals formaven l'assentament més extens (Alcaniz, 1987: 12), no debades, si en 1859 sols hi havia comptabilitzades 5 coves, en 1897 n'hi havia 153 (Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, 2005, 3: 40).

Pel que fa a Burjassot, Francisca Arnau (s.d.) indica que la construcció de vivendes excavades es va iniciar el 1840, i en poques dècades el nombre n'augmentà de manera considerable. Així, el 1879, representaven el 18% de les vivendes d'aquesta població, amb un total de 94 coves, repartides en diversos assentaments, a saber: Camí de Godella (31); Camí de la Pedrera (21) i Camí de Lliria (42). Mentrestant, a Godella, l'estadística d'edificacions ens informa de l'existència de 15 coves el 1870 (Garcia de Vargas, 2002).

Imatge 7. Coves a Burjassot en 1911 (www.burjassotenfotos.com)

A un tir de pedra de Paterna, es troba Riba-roja del Túria, on: «*En el año 1860 [...] había registrados [...] un total de 347 edificios de construcción de mampostería, más 158 cuevas, que hacen un total de 505 viviendas y una población de 2.590 habitantes. Esto representa que casi la mitad de la población vivía en cuevas*» (Jarabú, 2010: 37).

En altres indrets del territori valencià, la proliferació de vivendes excavades també es va produir en el segle XIX. El sorgiment de les coves a Petrer està datat en la segona meitat d'aqueixa centúria, i tal com va passar en els pobles de la rodalia de València, van ser resultat de factors socioeconòmics –les contínues crisis econòmiques i agràries–, i d'un important increment demogràfic, cosa que va obligar a moltes famílies a bastir-se habitatges econòmics en zones *a priori* no adients per a ser habitades, tals com les vessants del castell, llits de rambles o zones pràcticament desertes i allunyades del nucli urbà (Ferrer, 2011: 4). Però si hi ha un poble valencià en què les coves han tingut una gran idiosincràsia, eixe és Crevillent. A partir de la segona meitat del segle XIX aquesta població viurà un creixement demogràfic, com a conseqüència de l'enlairament econòmic arran de l'abolició dels privilegis senyorials del marquès d'Elx el 1837, com també per la introducció d'una nova matèria prima per a la confecció d'estores, el filet d'espart. Aquests factors, als quals cal afegir una orografia favorable, propiciaren l'increment del nombre de coves: n'hi havia unes 350 entre 1860 i 1887 (Carreres, 2011: 47).

3.1.3. Auge (1910-1935)

A partir dels anys deu del segle XX, al territori valencià s'acceleraren els desplaçaments cap a les comarques amb una agricultura de major rendibilitat, com era el cas de l'Horta, i sobretot cap a les ciutats, les quals van patir un fort increment poblacional (Furió, 1995: 532-533). Com ja hem explicat en l'apartat anterior, no tot el contingent demogràfic podia ser absorbit per València, i moltes d'aquestes famílies immigrants hagueren de buscar vivenda en els pobles de la rodalia.

Així, si Paterna tenia 3.353 habitants el 1900, i 3.800 el 1910 (Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, 2005: 12: 64-65), en la segona dècada del segle XX va viure un considerable creixement demogràfic, no debades en 1920 assolí la xifra de 4.674 residents. Mentrestant, Benimàmet passà de tenir 2.162 habitants el 1910, a 2.845 el

1920, i 3.234 el 1930 (Torres, Villalba i Santana, 1987: 26). Aquest important increment poblacional va ser conseqüència de la corrent immigratòria.

Per altra banda, l'esclat de la Primera Guerra Mundial (1914-1917) va provocar la contracció del comerç, per la qual cosa molts obrers es van quedar sense treball, i es va produir l'increment dels preus dels productes bàsics. No obstant això, els salaris no augmentaren. Una vegada finalitzà la guerra, la situació no va millorar, sinó que va empitjorar, tal com podem apreciar si comparem els valors dels jornals de 1915 i 1920, i el cost de les despeses mínimes diàries per als mateixos anys:

el jornal mitjà d'un bracer agrícola voltava a València entorn de les tres pessetes el 1915 i de les cinc el 1920 [...] mentre que les despeses mínimes diàries d'una família de quatre membres han estat calculades per als mateixos anys en 3'33 i 6'41 pessetes respectivament, si contemplem només les despeses d'alimentació –amb una dieta pobra i desequilibrada basada en el pa, l'arròs, les creïlles, el bacallà i els embotits–, i en 5 i 10'45, si hi incloem també les despeses generals, amb el lloguer de la casa i la roba de vestir (Furió, 1995: 558).

Així, la corrent immigratòria d'aquella dècada i la crisi de 1917 tingueren repercussions en la vivenda. En el cas de Paterna, si en 1910 hi havien 298 coves, en què residien 1.286 persones, en 1920 n'hi havia 365, amb 1.504 residents. Aquesta tendència no s'aturà en els anys següents, tal com podem veure amb les dades de 1935: 455 coves, en les quals vivien 1.729 persones (Alfonso, 1977: 145-146).

Imatge 8. Obra «Benimàmet» d'Alberto Sánchez (<http://www.jdiezarnal.com>)

Si en 1920 Paterna tenia 5.042 habitants, i d'aquests 1.504 residien en les 365 coves que llavors hi havia a la localitat, repartides en diversos barris, aleshores el 29% de la població de Paterna era *covera*. És un percentatge important, però no majoritari, cosa que afavorirà –o propiciarà– el sociocentrisme de la resta de la societat cap a les coves i els covers, els quals pertanyien a les capes socials més humils.

Mentrestant, a Benimàmet, si el 1897 hi havia 153 coves, el 1930 n'hi havia 337 (Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, 3: 40). Així, podem veure com en aquest antic poble independent –des de 1882 annexionat per la ciutat de València– també es va produir en aquelles dècades un increment considerable de vivendes excavades, com a conseqüència dels mateixos factors que en el cas de Paterna. El llenç d'Alberto Sánchez Pérez, titulat «Benimàmet», de 1937, ens mostra la importància que tenien les coves en aquell moment en aquest indret, les quals pràcticament formaven un *continuum* amb les dels assentaments de Paterna i Burjassot. No debades, tal com podem llegir en una denúncia publicada en *El Pueblo* en 1925: «*Está todo lleno de cuevas*»

A Burjassot, Arturo Cervellera va comptabilitzar 106 coves el 1921, repartides en diversos assentaments: carretera de Bétera, carretera de Lliria, la Pedrera, i al barri de la Cantereria (López, 2004 [1923]: 143). Mentrestant, a Godella, un document de 1932 ens indica l'existència de 93 coves (Arxiu García de Vargas).

Mentrestant, a Riba-roja del Túria, tal com podem llegir en la *Enciclopedia Universal Espasa*, de 1920: «*Entre las viviendas de la población hay unas 150 llamadas cuevas, construidas en las márgenes de los dos barrancos que paralelamente ciñen la población. Están muy bien dispuestas y arregladas y presentan un aspecto pintoresco*» (citat per Jarabu, 2010: 39). Si comparem la quantitat de coves que ens dóna aquesta enciclopèdia amb la que ens ofereix *Las Provincias* en 1897 –unes 225–, en cas de ser certes aquestes dades, podem veure com en dues dècades s'hi va produir una reducció del número de coves.

Paral·lelament a aquest procés d'excavació de coves, a la darrerïa del segle XIX, però sobretot a la primeria del XX, les famílies benestants de València començaren a bastir xalets en aquests pobles de l'Horta per a estiuar, «*colonias veraniegas, compuestas por acomodadas familias de la capital que se construyen bellas y confortables viviendas*» (Martínez Aloy, 1920: 996). Xalets que s'alçaren en zones properes a les

coves. Per exemple, al barri de Cantereria a principis del segle XX començaren a bastir-se xalets i vil·les, però també hi va arribar població immigrant d'escassos recursos econòmics, que va aprofitar les característiques del terreny –la lloma compartida amb Benimàmet– per a l'excavació de vivendes humils, en la zona alta del carrer Espartero pròxima a les coves de la Pedrereta (López, 2008).

Fins i tot, si hem de creure el que va escriure Almela i Vives en 1930, hi havia gent de Paterna que residia en una casa i que tenia una cova per a passar l'estiu, tal com feia la burgesia urbana que disposava d'una segona residència: *«Y no falta alguna que en su breve frontispicio ostente una consabida inscripción de 'Villa Fulanita', porque, además, sirven como paraje veraniego de personas que el resto del año viven en el casco de la ciudad»*. En aquest cas s'aprofitava la bonança de les temperatures de l'interior de la cova, que permetia fer més suportable la intensa calor estival.

3.1.4. Característiques tècniques de les coves

Segons podem llegir en un panell explicatiu de l'Espai Cultural Coves del Batà, si les primeres coves que s'hi excavaren tenien poca profunditat, i no n'hi havia divisió funcional, des de mitjan segle XIX s'imita l'esquema distributiu de la casa de poble tradicional i apareixen coves enclotades.

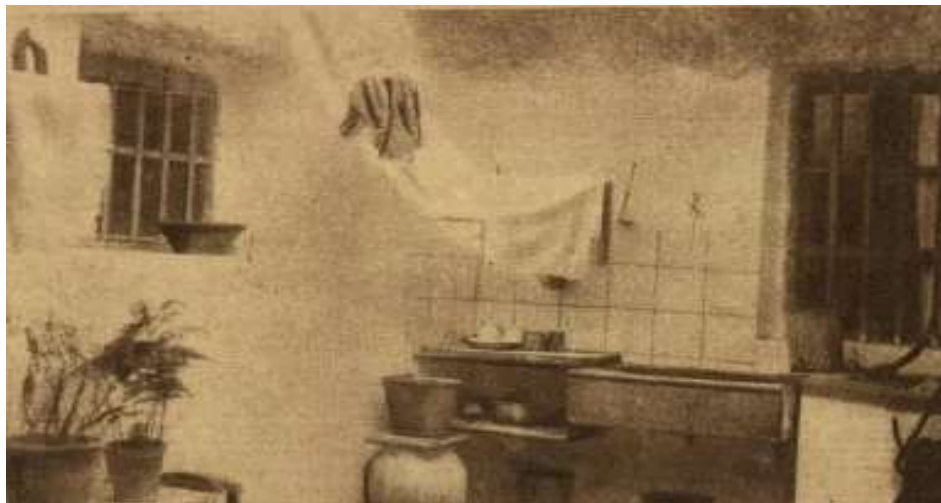
Des de principis del segle XX també s'hi va produir una major diferenciació funcional. Així, s'hi incorpora el bany i la cuina, i els sòls s'hi pavimenten. Mentrestant, a l'exterior de l'habitatge es comença a dissimular les façanes per a semblar cases superficials (Espai Cultural Coves del Batà). També cal assenyalar que a principis de la passada centúria s'hi va produir la construcció dels murs que formen els ampits, en aquest cas per motius de seguretat (Aranda, 1990: 53; Espai Cultural Coves del Batà).

Tenim constància documental que van ser les mateixes famílies inquilines les encarregades de la construcció de les coves, *«en su mayoría, gente sencilla que construyeron poco a poco sus viviendas»*, *«a pico, pala y cincel por sus moradores»* (Llorente, 1999 [1887]: 54 i 67). Una notícia de 1925 corrobora aquet fet:

Los hijos [hijos] de Paterna, que por razones de la vida habitan en las cuevas, merecen, a mi entender, las mismas comodidades que los privilegiados de dentro

de la población, pues es de admirar que algunos, la inmensa mayoría quizá, pobres jornaleros han hecho un sacrificio inmenso; después; de cumplir su obligación, en los ratos libres, perforaron la tierra y las rocas amasando muchas veces la tierra con su sudor para lograr formar su nido [...] (La Correspondencia de Valencia, 3 de novembre 1925).

Per altra banda, una de les coses que més cridava l'atenció de les persones que visitaven aquests indrets era l'omnipresent blancor de tots els elements arquitectònics de les coves: façanes, ampits i xemeneies. Tot relluïa de blanc. Teodor Llorente es va fer ressò, en els anys huitanta del segle XIX, de la pulcra imatge que oferien els assentaments covers: *«Todo está muy limpio, muy enjalbegado, y es posible que las familias que allí habitan con pobreza, pero con aseo»* (1999 [1887]: 53). Ara bé, en la premsa hem trobat notícies que parlen del contrari: *«Que por la autoridad sanitaria y la urbana se hagan visitas domiciliarias y se obligue, cuando menos, a limpiar las cuevas, blanqueándolas con cal»* (Las Provincias, 31 de juliol 1925).

Imatge 9. Aspecte de l'interior d'una cova (Ahora, 4 de febrero 1931)

A més a més, des de principis del segle XX, es va produir una progressiva substitució de les coves per cases sense altura. A Paterna, el creixement del nucli urbà s'anirà superposant a les zones de coves.

Si adés hem indicat que des de principis del segle XX començaren a construir-se ampits per a cobrir els corrals, hem trobat actes municipals de Paterna del període comprés entre 1920 i 1923 en què es reclama la construcció de murs per a evitar el perill de caigudes dels transeünts. Així, per exemple, en una acta de 1921, podem llegir que: *«El*

Señor Valls dirige varios ruegos á la Alcaldia entre ellos: el de que gire una inspección a las cuevas y se obligue á sus propietarios á cumplir el acuerdo del Ayuntamiento sobre cierre de corrales y otros peligros para el tránsito» (Sessió Ordinària, 11 de setembre 1920).

També en la premsa hem trobat denúncies pel risc de caiguda que suposaven els buits en el terreny, per estar descoberts:

Otro aspecto de abandono que reina en todo lo que a las cuevas afecta, se refiere al de la seguridad personal. Los corrales, o mejor, los descubiertos u hoyos que llaman corrales, existen sin que un pequeño paredón, muro o reja indiquen el peligro, habiendo, por esta causa, ocurrido desgracias por caída de ciudadanos en el interior del corral, exponiéndose a graves accidentes.

Hace años se ordenó por la autoridad que se levantarán paredes de medio metro, cercando los huecos de los corrales y alrededores y entradas a las cuevas, para evitar estas caídas, pero ni se cumplió la orden, ni se hizo caso alguno. Todo sigue en el mismo lamentable estado revelador de la desidia de los alcaldes, que no supieron, no quisieron, o ambas cosas a la vez, hacer respetar y cumplir sus decisiones (Las Provincias, 31 de juliol 1925).

Imatge 10. Interior del corral d'una cova (El Mundo Gráfico, 1930)

3.2. TREBALL I CONDICIONS DE VIDA DELS COVERS

3.2.1. Estratificació social

A diferència de la societat de l'Antic Règim, on hi havia una estratificació estamental, ara la burgesia instaurarà la igualtat jurídica de tots els ciutadans i establirà un sistema en el qual la posició social quedarà establida segons el paper que s'ocupe en el procés de producció. Els estaments són substituïts per les classes socials (Ariño, 1992: 26).

Segons una acta municipal de gener de 1881, a Paterna *«de trescientas cuevas o chozas en las cuales viven cuatrocientas setenta y dos habitantes; que las dos terceras partes son mendigos y la otra jornaleros puros que las tres épocas del año no tienen trabajo»* (citat per Alfonso, 1977: 145), és a dir que les dues terceres parts dels 472 pobladors de les coves eren indigents, i l'altra, jornalers agrícoles, que durant nou mesos no tenien treball assalariat, i durant eixe temps havien de dur a terme faenes de subsistència, com anar a fer llenya. Per tant no és difícil imaginar les dures condicions de vida a què estaven sotmeses aquestes famílies.

D'unes dècades més tard, hem fet ús del «Registre Industrial de Paterna 1923-1924» (Guzman, s.d.), a través del qual podem analitzar l'estructura ocupacional de la població. Si ens guiem per les dades del registre, de les 260 persones censades que hi apareixen, només 14 residien en les coves, les quals representaven el 5'3% del cens. Aquest escàs percentatge de població covera en el registre d'oficis ens està indicant que la immensa majoria dels covers de Paterna eren jornalers agrícoles, que no solament tenien un jornal inferior al d'altres treballs i oficis, com podem veure en la Taula 2, sinó que estaven sotmesos a l'estacionalitat, perquè llur treball al camp era temporal, per la qual cosa la resta de l'any havien de fer faenes de subsistència: anar a per caragols, fer llenya, caçar, etc. Una notícia de 1925 corrobora aquest fet: *«Los hijos [hijos] de Paterna, que por razones de la vida habitan en las cuevas [...] la inmensa mayoría quizá, [son] pobres jornaleros»* (La Correspondencia de Valencia, 3 de novembre 1925). El diari *Ahora* va publicar en 1931 una entrevista a un cover de Benimàmet, el tio Gori, el qual assenyalava que els covers: *«somos “llauraorets” modestos»* (Ahora, 4 de febrer 1931).

Taula 2. Sous i jornals en 1910 i 1921

	En 1910 Pessetes	En 1921 Pessetes
Empleats de comerç	4	7
Escrivans	4'50 a 5	8 a 10
Metal·lúrgics	3'50	10
Tramviaris	3'50	6
Fusters	2 a 3'50	6 a 10
Paletes (oficials)	3'50	10
Paletes (peons)	2'50	7'50
Obrers del camp	2'50	5'50
Teixidores	1'50	3
Ajudants de neteja	0'20 hora	0'50 hora

Font: López i Cervellera, 2004 [1923]: 132.

El «Registre Industrial de Paterna 1923-1924», malgrat que ens aporta una valuosíssima informació, no ens indica els emoluments que rebia la gent per dur a terme els diferents oficis. Per a fer-nos una idea aproximada de les quantitats econòmiques que les persones podrien rebre pel seu treball, cal anar a la *Topografia Médica de Burjasot*, en la qual Arturo Cervellera ens dóna el valor dels sous i jornals de diverses activitats en 1910 i 1921 (López i Cervellera, 2004 [1923]: 132). Si observem les dades d'ambdós anys, podem veure com els obrers agrícoles rebien uns jornals inferiors als d'altres treballs.

3.2.2. Posició social i hàbitat

Si analitzem el «Registre Industrial de Paterna 1923-1924» podrem comprovar com hi havia una concentració comercial en alguns carrers, els quals concentraven la major part dels comerços i botigues existents en aquell moment a Paterna. Així, els carrers on es trobava la major part de l'activitat comercial eren Metge Ballester, Primo de Rivera, Mestre Canós, Joaquim Izquierdo i Mestre Soler. Socialment i simbòlica era la part de «dalt» de la població. Mentre que en els barris de coves solament ens hi apareixen tres

comerços. Es podria dir que era la part de «baix» de la població, i no solament perquè les coves foren resultat d'una excavació en el terreny, sinó perquè hi vivia la gent més humil de la localitat, que pertanyia als estrats més baixos de l'estratificació social.

De fet, englobant a la totalitat d'oficis que apareixen en el registre industrial, observem que els mateixos carrers que concentraven la majoria de les botigues i comerços, també eren els viaris que concentraven un major nombre d'empresaris i de professionals. Per tant, veiem com en certs carrers, com Metge Ballester, Mestre Soler, Metge Canós, Primo de Rivera, Joaquim Izquierdo o Sant Vicent, tots ells de la part de «dalt», es troben localitzades moltes de les persones de la localitat que tenen un ofici o una professió liberal, mentre que en altres espais de Paterna, com els diversos barris de coves, trobem a la gent assalariada.

L'hàbitat constitueix un dels símbols de posició social per excel·lència. Així, les coves eren el distintiu social de la pertinença a la part més baixa de l'estratificació social, no debades els seus habitants eren coneguts com a grup per ser residents de les mateixes: els *covers*. Així, resultava completament igual si les coves eren enclotades o afrontades, allò essencial és que eren l'habitatge de gent *pobre*. De fet, les coves eren un tipus de vivenda subsidiària, a la qual no solament recorrien les famílies immigrants, sinó també fills de jornalers i llauradors autòctons que vivien en el poble i que, quan es casaven, per la impossibilitat de construir-se una casa per no disposar de suficients recursos econòmics, es veien obligats a excavar-se una cova.

Imatge 11. Coves a Paterna (Arxiu de Paco Martínez. En <https://paternateca.blogspot.com>.)

Arturo Cervellera es va fer ressò de la diferenciació social, geogràfica i simbòlica de les coves respecte al nucli urbà, en aquest cas de Burjassot: «*las cuevas sirven de habitación a la gente más pobre y más inculta y se hallan agrupadas en las afueras de la urbe*» (López i Cervellera, 2004 [1923]: 76).

Com suggereix Daniel Carmona (2006) respecte a l'hàbitat rupestre, el sociocentrisme prové de la idea, assentada en l'imaginari popular, que les coves eren una vivenda subsidiària, a què solament es feia ús si no es podia accedir a una casa de superfície. Per aquest motiu, fins i tot en les àrees i localitats de major implantació covera, llurs residents, en el moment en què disposaren de suficients mitjans econòmics, cobriren el front de la cova amb una façana d'obra per a ocultar el seu vertader caire. De fet, en el *Catàleg de Béns i Espais Protegits de Paterna* trobem informació de cases-cova que a principis del segle XX cobriren el front de la cova original, com és el cas de les del carrer Sant Joaquim.

Per altra banda, cal assenyalar que en moltes de les descripcions de la premsa de l'època abunden les valoracions –desvaloracions– cap a aquest tipus de vivenda, amb expressions sociocèntriques com *miseria*, *suciedad* o *antros*:

El remedio más apropiado para acabar con tanta miseria sería colocar mucha dinamita en tales antros y hacerlos saltar, acabando así con tanta suciedad; pero ¿dónde se refugiaba la colonia humana?

Esos miles de seres que viven como lapas incrustados en las rocas de las cuevas donde vieron la luz, ¿dónde tienen un barrio de casas baratas para vivir? (El Pueblo, 6 de febrer 1916).

Com podem veure en aquest text, no solament es produïen valoracions negatives cap a les coves, sinó també cap a les persones que hi vivien («*seres que viven como lapas incrustados en las rocas...*»), fet que analitzarem en el següent apartat.

3.2.3. La visió dels covers en els textos d'aquella època

En la novel·la *El árbol de la ciencia*, de Pío Baroja, publicada en 1911, en la qual hi ha un capítol ambientat a Burjassot, poble en què hi havia diversos assentaments de coves, ens trobem amb un fragment on l'autor mostra una visió força pejorativa dels covers:

Entre los chicos de la calle había algunos que le preocupaban mucho. Uno de ellos era el Roch, el hijo del saludador, que vivía en un barrio de cuevas próximo.

El Roch era un chiquillo audaz, pequeño, rubio desmedrado, sin dientes, con los ojos legañosos. Contaba como su padre hacía sus misteriosas curas, lo mismo en las personas que en los caballos, y hablaba de cómo había averiguado su poder curativo.

El Roch sabía muchos procedimientos y brujerías para curar las insolaciones y conjurar los males de ojo que había oído en su casa.

El Roch ayudaba a vivir a la familia, andaba siempre correteando con una cesta al brazo.

– Ves estos caracoles -le decía a Luisito-, pues con estos caracoles y un poco de arroz comeremos todos en casa.

– ¿Dónde los has cogido? -le preguntaba Luisito.

– En un sitio que yo sé -contestaba el Roch, que no quería comunicar sus secretos.

También en las cuevas vivían otros dos merodeadores, de unos catorce o quince años, amigos de Luisito: el Choriset y el Chitano.

El Choriset era un troglodita, con el espíritu de un hombre primitivo. Su cabeza, su tipo, su expresión eran de un bereber.

Andrés solía hacerle preguntas acerca de su vida y de sus ideas.

– Yo por un real mataría a un hombre -solía decir el Choriset, mostrando sus dientes blancos y brillantes.

– Pero te cogerían y te llevarían a presidio.

– ¡Ca! Me metería en una cueva que hay cerca de la mía, y me estaría allá.

– ¿Y comer? ¿Cómo ibas a comer?

– Saldría de noche a comprar pan.

– Pero con un real no te bastaría para muchos días.

– Mataría a otro hombre -replicaba el Choriset riendo.

El Chitano no tenía más tendencia que el robo; siempre andaba merodeando por ver si podía llevarse algo (Baroja, 2001 [1911]: 142-143).

La visió cap a aquests xiquets covers és força negativa i despectiva, com així podem apreciar en les descripcions que acabem de veure: els descriu com a *merodeadores*, que van sempre pel carrer per a veure què poden recollir per a menjar. O els seus malnoms: *Choriset* i *Chitano*. *Choriset* és el diminutiu de xoriço, terme que s'empra com a sinònim de lladre. El descriu com un troglodita, amb l'esperit d'un home primitiu, i amb un semblant físic a un bereber. A més a més, *Choriset* no solament és un lladre –als tres xiquets els qualifica com a tals–, sinó que en la conversa que manté amb Andrés li diu a que seria capaç de matar a una persona per diners.

Daniel Carmona argumenta que l'etnocentrisme cap a les coves en aquella època es manifesta a través d'un antagonisme, que es fonamenta en el fet que la cultura hispana

s'ha conformat per oposició al món cultural musulmà mediterrani, i que, a més a més, sempre ha estat sospitosa per a la resta d'Europa de formar-hi part. Carmona sosté que aquest etnocentrisme en realitat consistia en un acte de negació de tot el que *nosaltres* teníem d'*ells*, de deixar de banda allò que érem per allò que volíem ser. Així, denigrar la cultura musulmana mediterrània, la qual identificàvem com a endarrerida, era percebut com una forma d'avançar cap a l'Europa industrial i moderna, en definitiva, cap a la civilització i el progrés (Carmona, 2006: 282).

Així, el terme *bereber* que emprà Pío Baroja per a descriure l'aspecte físic del *Choriset*, no és casual ni innocent, ja que amb aquest mot està mostrant el rebuig social cap a aquella comunitat nord-africana, rebuig que, pel context en què ens trobem l'ús d'aquest terme per a descriure a un xiquet resident en una cova, cal associar-lo a la idea que este tipus de vivenda era estranya a la pròpia cultura. D'eixa manera, la visió pejorativa cap a eixe xiquet adquireix un caire etnocèntric, molt propi d'aquella època d'imperialisme colonial dels primers anys del segle XX.

En la descripció de *Choriset*, també es fa ús d'altres dos termes, vinculats al fet de viure en una cova, de caire etnocèntric: *troglodita* i *primitiu*. En aquest cas, l'etnocentrisme expressat en aqueixos termes no està vinculat al rebuig a eixe tipus de vivenda per associar-la a la cultura nord-africana, sinó per considerar-la, des d'una perspectiva evolucionista, com una vivenda d'una època prehistòrica, pròpia d'una societat subdesenvolupada, que encara no assolit la civilització.

En la conversa entre Andrés i el *Choriset*, també apareix la idea de la *madriguera* de què parlava Beatriz Piedecausa (2012), ja que el xiquet li respon que si matara a una persona per diners, no l'agafarien ni el durien a la presó, atés que «*me metería en una cueva que hay cerca de la mía y me estaría allá*». La vivenda excavada com a refugi, com un espai que la societat identifica amb amagatall de persones indecoroses. A més a més, quan Andrés li pregunta que aleshores com menjaria, li contesta que «*saldría de noche a comprar pan*», tal com fan els animals que viuen sota terra, els quals ixen de nit a la recerca de menjar, i que sense diners tornaria a matar a un altre home, comparant-se amb una bèstia carnívora, que ha de matar per poder obtenir llur aliment.

En definitiva, amb l'ús de termes com troglodita, primitiu, gitano o xoriço per a descriure a eixos xiquets covers, ens trobem amb un *etnocentrisme estereotipat*

(Caballero, 2013). També ens trobem amb la forma més bàsica d'etnocentrisme, aquella que condemna a l'estrany, a l'altre, a l'àmbit animal (Sánchez, 2007).

Per altra banda, en una queixa publicada en el diari *El Pueblo* el 1916, firmada per Eustasio Juan Vidal, llegim que «*resulta que los moradores de tales chozas son gente que hacen profusión de suciedad, que dejan tamañitos á los gitanos y vagabundos*» (El Pueblo, 6 de febrer 1916). Ací ens trobem amb un exemple de sociocentrisme cap a les coves, amb l'ús d'un terme despectiu per a denominar a aquest tipus de vivenda, com és *chozas*, i amb una comparació –amb gitanos i indigents– en què els covers resulten malparats.

Ara bé, a la premsa també trobem descripcions que neguen que les coves foren la llar de persones miserables, sinó que hi vivien famílies de manera normal, per tradició familiar:

«*Contra lo que pudiera creerse á primera vista, no son sede de personas zarrapastrosas y miserables, sino de ciudadanos que heredaron semejantes habitáculos ó que los adquirieron de otro modo, y que viven de una manera perfectamente normal*» (Almela i Vives, 1930).

En un article publicat en *La Esfera*, titulat «Los Bárbaros Civilizados» –el títol no pot ser més il·lustratiu–, la visió etnocèntrica apareixeria de forma invertida:

Se traen á cuenta las anteriores divagaciones con motivo de las cuevas habitadas en Benimamet, lugarejo próximo a la capital que llaman del Cid. Alguien, al observar cómo se transformaron en vivienda los huecos espontáneos en la extendida roqueda, ha dicho. ¡Todavía hay trogloditas en Iberia! Si, los hay, puesto que algunas gentes, residen en grutas, bajo techumbres de pedernal. Pero ya quisiéramos que los habitantes de las grandes urbes fuesen tan primitivos como las tribus de Benimamet. En otro sitio, en cualquier paisaje enorme y feraz, unos refugiados en una cueva, serian personajes de romance sangriento, de gesta o de barbarie. Allá en Valencia, gracias á la dulzura risueña del ambiente, los trogloditas son refinados sensuales, buenos amigos de la madre tierra, confiados en su generosidad. El pastor de las cimas legendarias, España adentro, disputa el terreno á las alimañas. En Benimamet, el único peligro de las cuevas si se descuida su inquilino, es verse de pronto envuelto en la infinidad de flores que nacen por generación espontánea... (García, 1918: s.p.).

Seguint a Pedro Gómez (1984), ens trobem ací amb un *etnocentrisme invertit* perquè tenim una referència positiva força exagerada cap als *altres*, els habitants de les coves, i una referència negativa a la pròpia societat, la urbana: «*ya quisiéramos que los habitantes de las grandes urbes fuesen tan primitivos como las tribus de Benimàmet*».

Imatge 12. La llar de la cova del *tio* Gori, a Benimàmet (Ahora, 4 de febrer 1931)

En un article de Francesc Almela i Vives de 1930, també ens trobem amb una visió etnocèntrica cap als covers. De fet, el títol de l'article no pot ser més il·lustratiu: «Paterna, Benimanet, etc. Los simpáticos trogloditas de nuestro siglo». En el cos del text podem llegir: «Además, ¿cómo olvidar, sobre todo en una busca de lo pintoresco, las viviendas de los trogloditas?», «Porque, señores, en pleno siglo XX hay trogloditas en el mismo término municipal de Valencia» (El Mundo Gráfico, 1930).

En aquest cas ens trobem amb un discurs en aparença innocent, però en el qual hi ha implícita una visió desfavorable dels covers. No debades, seguint a Preiswerk i Perrot (1979), l'ús de frases o paraules com *encara* per a referir-se a col·lectius que en aquells moments encara vivien en coves, com és el cas de la frase «en pleno siglo XX hay trogloditas en el mismo término municipal de Valencia», és una clara mostra

d'*etnocentrisme implícit*. De fet, Almela i Vives associa el fet de viure a una cova amb primitivisme, amb *prehistòria*.

Cal esmentar que els continguts dels documents escrits de les primeres dècades del segle XX que acabem d'analitzar –premsa, articles en revistes, estudis científics, novel·les, etc.–, van ser elaborats per persones vinculades a les classes benestants, per la qual cosa allò que ens ha arribat és llur visió sobre les coves i els covers. En la nostra recerca de fonts documentals d'aquesta època (1880-1935) solament hem trobat un document que mostra la pròpia visió d'un cover, una entrevista realitzada al *tio* Gori de Benimàmet, la qual va ser publicada al diari *Ahora* en 1931:

También alguno de nosotros –agrega– posee hasta “garage”, porque, aunque somos “llauraorets” modestos, no falta, quien tiene su coche correspondiente. ¡A pesar de ser “coveros”, como despectivamente nos llaman! En cambio, otros que no lo son y que postinean de vivir en pisos altos, a lo “siñoret”, no comen bastante. ¡Son “unos famolencs”! Pero, ¿qué quiere usted que le hagamos? ¡La vida es así! (Ahora, 4 de febrer 1931).

Aquest testimoni assenyala que alguns residents en les coves, malgrat ser humils llauradors, disposaven de cotxe, i la cova, de garatge (¡Malgrat ser covers!). També fa al·lusió a la visió negativa cap als «coveros». A continuació, ens trobem amb una expressió de sociocentrisme cap a les persones que viuen en pisos, quan diu que passen fam i son uns «famolencs». Per tant, en el discurs d'aquest cover, que és conscient del rebuig social a les coves i a la gent que hi vivia, també aflora un sociocentrisme cap als *altres*. Ací el sociocentrisme s'inverteix, i està mostrant el rebuig cap als pisos per a classes populars, i cap als que hi viuen. Aquesta valoració negativa ens mostra el rebuig del *tio* Gori al tipus de vivenda a què els ajuntaments volien trasplantar als covers, com veurem en el següent apartat, a «vivendes dignes», malgrat que en molts casos aquestes vivendes dignes presentaven pitjors condicions d'habitabilitat que les coves.

3.3. OFENSIVA CONTRA LES COVES

3.3.1. Denúncies de les condicions de les coves

En aquella època –primeres dècades del segle XX– l'eix al voltant del qual giraven les polítiques d'higienisme era la lluita contra les epidèmies. De fet, es feien inspeccions a les vivendes a la fi d'evitar els amuntegaments i la mala ventilació, i a poc a poc s'aniran incrementant les mesures de neteja dels espais públics, per a evitar la formació de focus d'infecció (Furió, 1999: 546).

Arturo Cervellera, en la seua topografia mèdica insisteix que per a millorar les condicions de salut pública a Burjassot calia eradicar les coves, no debades considera que un dels principals factors en la morbiditat de la població, a banda de factors com la pobra alimentació, factor que era comú en tots els pobles, era l'existència d'aquest tipus de vivenda:

Podemos citar en primer lugar la existencia de esas antihigiénicas habitaciones llamadas cuevas, en donde por regla general la limpieza es escasa y la ventilación casi nula, entre cuyos moradores se propaga con suma facilidad las enfermedades infecciosas. En la pasada epidemia gripal pudimos observar verdaderas calamidades: en raquítricos departamentos y sobre una o dos malas camas o en un jergón sobre el suelo, dos, tres, cuatro y hasta cinco enfermos; ninguna práctica de desinfección; y un tratamiento mediocre, porque la escasez de recursos impedía el menor formulismo (López i Cervellera, 2004 [1923]: 150).

En llur diagnòstic, Cervellera també indica que la causa de l'aparició de malalties com les febres tifoides o paratífoides, les quals eren freqüents en aquella època, era l'ús de l'aigua de pous per al consum humà, principalment a l'estiu, perquè n'era més fresca que la potable, i sovint n'estava contaminada per les impureses procedents dels pous cecs adjacents (López i Cervellera, 2004 [1923]: 150 i 153). Cervellera conclou en llur estudi que per a millorar les condicions de salut pública, «*de entre las cosas que deben desaparecer sólo haremos mención de los pozos ciegos y las cuevas*» (164-165).

En la premsa de l'època, principalment en el diari *El Pueblo*, hem trobat notícies que parlen de les males condicions higièniques de les coves dels pobles de la rodalia de València. Així, per exemple, en una notícia de 1925, titulada «Lo de Benimámet», llegim que:

Según los informes médicos, la primera defunción fue producida por un ataque de eclampsia y la segunda víctima lo fue de sarampión.

[...] Como la cueva es de peores condiciones que una pocilga, según conocen nuestros lectores por el relato que de los hechos hacíamos ayer, los últimos casos de sarampión han sido malignos.

[...] En cuanto á la causa determinante ó que ha contribuido á que se cebase en una familia el sarampión, es las condiciones en que la referida familia vivía en la cueva aludida y es problema difícil de resolver de momento, porque esos «palacios» subterráneos son albergue de familias pobres y en algún sitio han de vivir.

Tot seguit, hi podem llegir:

A propósito de este asunto nos escriben desde Burjasot lo siguiente:

«Son muchos los comentarios que se hacen con motivo de las defunciones ocurridas en una cueva de Benimámet; pero lo que no se dice, y debe decirse, es que el caso de Benimámet puede repercutir hoy mismo en Burjasot ó en Paterna donde existen cuevas hediondas, donde vive la gente hacinada entre basuras, como ni los propios cerdos.

Bueno es que se quite el foco de infección de la cueva de Benimámet donde ya se cuentan víctimas; pero sería muy conveniente quitar los cien focos más que puede haber, antes que vengan las defunciones.

Hágase una inspección en las cuevas llamadas del Pintor, del término de Burjasot, en las cuevas del Cementerio del mismo término y encontrarán de todo los inspectores: Cuevas limpias, aireadas, pequeños chalets subterráneos y agujeros pestilentes, negros hacinamientos de personas y cosas» (El Pueblo, 28 de juny 1925).

Com podem llegir en aquesta denúncia, hi havia coves netes i ventilades, «pequeños chalets subterráneos», com també «negros hacinamientos de personas y cosas», és a dir coves de reduïdes dimensions en què vivien amuntegades famílies nombroses compartint espai amb animals, per la qual cosa l'ambient resultant era pestilent, i per tant no disposaven de suficients condicions d'habitabilitat.

Una vez más afirmamos que el estado de las cuevas de Benimámet, bajo todos sus aspectos, sanitario, urbano, ornato, limpieza y seguridad, está en completo abandono por todas esas autoridades provinciales, municipales y locales, no conociendo sus moradores la acción tutelar de éstas más que por la presencia de algún guardia municipal, que se presenta a cobrar los impuestos y arbitrios establecidos, única manifestación por la que se comunica a las Carolinas, que pertenecen a Valencia, y tienen derecho a disfrutar de los beneficios que el Ayuntamiento proporciona.

Ha poco—repetimos—padecieron los moradores de dichas cuevas una invasión de sarampión maligno, que, por fortuna (si puede llamarse fortuna al hecho de haber ocasionado algunas defunciones), no se propagó al campamento y Escuelas del Ave-María, implantadas en las cercanías de dichas cuevas. Pudiendo ser un sitio ameno y hasta pintoresco, que llamara la atención de los

viajeros que, en los trenes, por su lado pasan—lo que podría conseguirse con el menor esfuerzo y gasto—, resulta poco menos que un estercolero.

[...] día tras día, se tiran al medio de sus calles toda basura e inmundicia; cómo los perros muertos, putrefactos, quedan a la vista y olfato del transeúnte; cómo sus calles tortuosas son obstruidas por escombros procedentes de las excavaciones de las cuevas en construcción o perforación. De éstas, no nos cansaremos de llamar la atención de las autoridades, escasísimo número, por no decir ninguna, reúne las condiciones de vivienda (Las Provincias, 31 de juliol 1925).

En les actes dels plenaris municipals de Paterna també hem trobat plecs a l'Ajuntament en què es demanava que es dugueren a terme inspeccions en les coves, i efectivament, algunes d'elles foren enderrocades perquè van ser consirades insalubres: «270 pesetas a Silverio Rios Mortes y otros, por demolición de cuevas insalubres» (Sessió ordinària, 2 de juliol 1921).

Respecte al diagnòstic de Cervellera i a aquestes denúncies, cal assenyalar que l'existència en els nostres temps de coves habitades que presenten perfectes condicions d'habitabilitat i disposen de tots els serveis moderns, com qualsevol casa, demostra que el problema no era aquest tipus de vivenda per si mateix, sinó la situació en què es trobaven moltes coves, i la situació en què vivien llurs residents. Per exemple, una cova de 30 o 40 m² en la qual vivia una família formada per molts membres, necessàriament seria antihigienica, i per tant, una font de malalties; però també ho seria un pis en les mateixes condicions. El problema no era la cova *per se*, sinó les condicions de vida dels seus pobladors, en la majoria de casos famílies d'escassos recursos econòmics, i també l'absència en aquests populosos barris d'infraestructures i de serveis públics de sanejament.

En algunes notícies es denunciava el total abandonament de les zones de les coves per part de les institucions, és a dir la indiferència de l'administració cap a aquests espais, tal com es denuncia en una notícia que hem reproduït en la pàgina anterior: «*las cuevas de Benimámet, bajo todos sus aspectos, sanitario, urbano, ornato, limpieza y seguridad, está en completo abandono por todas esas autoridades provinciales, municipales y locales*» (Las Provincias, 31 de juliol 1925).

Així, per exemple, gràcies a una notícia publicada en *La Correspondencia de Valencia* sabem que fins el 1925, el barri de les coves de Palau no disposava d'aigua corrent:

El actual Ayuntamiento, y especialmente nuestro querido Alcalde don Mariano Verdú, desde que empezaron su actuación, no han cesado de laborar y estudiar proyectos relacionados en llevar a la población a su completo hermosamiento. Ahora, haciéndose cargo del anhelo que tienen los vecinos del barrio de las Cuevas del Palacio, en tener el servicio de agua al alcance de su mano, va a concederles dicha mejora, y no tardaran muchos días a que se dé comienzo a tan importantes obras. [...] pretensiones que de mucho tiempo se vienen pidiendo, y que nunca lograron de los que entonces empuñaban las riendas del poder...

[...] Significa el llevar el servicio de aguas a las cuevas una iniciativa acertadísima, y el ponerla en práctica un inmenso servicio a medio pueblo que por razones de vecindad y de justicia merecen disfrutar [...] (La Correspondencia de Valencia, 3 de noviembre 1925).

De fet, en una acta municipal de 1922 podem observar quina era la situació a Paterna en aquell moment, on solament 474 vivendes disposaven de servei d'aigua corrent: «Dada cuenta de la relación general formada por acuerdo de la Alcaldía, de las habitaciones que tienen instalado el servicio de agua potable de la que resultan 474 dotaciones de diversas clases» (Sessió ordinària, 27 de febrer 1922), quan, segons la informació que ens proporciona Martínez Aloy en *Geografía General del Reino de Valencia*, en 1920 a Paterna hi havia «1024 casas, incluyendo algunos centenares de domicilios que se han levantado en los barrios de las Cuevas de Alborchí, de la Mina y del Batan» (1920: 994). Concretament hi havien 365 coves, en les quals residien 1.504 persones.

Durant el període comprés entre 1920 i 1923, en moltes actes de plenaris municipals de Paterna ens hem trobat amb dictàmens de concessió de les dotacions d'aigua, bé perpètuos provisionals, bé temporals; ara bé, en la pràctica totalitat aquestes concessions eren per a cases: de fet, de coves solament hem pogut trobar un parell de concessions.

Per altra banda, la caiguda d'algunes coves també contribuïa a la visió que considerava que calia eradicar aquest tipus d'hàbitat:

En el barrio de Espartero, de Burjasot, ocurrió durante la noche del sábado una sensible desgracia, que, por sus trágicas consecuencias, impresionó hondamente a los vecinos de aquel poblado.

En el sitio denominado Cuevas del Maestro Chapí, y en el número 31 de la calle del Doctor Buen de la mencionada barriada [...] los vecinos más próximos a la casa del matrimonio de referencia oyeron un ruido enorme, y casi acto seguido, voces de auxilio que partían de la cueva número 31.

Cuando acudieron para ver de qué se trataba [...] pudieron advertir que la techumbre de la cueva se había hundido y que aquella había quedado reducida a un montón de escombros (Las Provincias, 31 de juliol 1925).

Por efecto de la mucha agua llovida en la madrugada de ayer domingo, se derrumbó la techumbre de una cueva situada en el barrio de Las Carolinas (Benimámet), resultando tres de sus moradores heridos (La Correspondencia de Valencia, 19 de desembre 1932).

Segons Cervellera, un dels problemes d'aquest tipus de vivenda radicava en el fet que la ventilació era quasi nul·la (López i Cervellera, 2004 [1923]). Tal com em va explicar en una entrevista un informant (Entrevista 3), que és aparellador, una cova per a poder mantenir-se requereix d'una constant ventilació; per aquest motiu, en els pobles de l'Horta en la part final de les coves s'excavaven patis a cel obert, per a permetre un sistema de circulació de l'aire. Pel corral entrava l'aire per succió; en les habitacions no hi havia portes, sinó cortines, i l'única porta era la del carrer, la qual pràcticament estava tot el dia oberta. D'eixa forma s'hi formava una circulació, una corrent d'aire que recorria l'habitatge i eixia al carrer per la porta. La cova per a poder funcionar necessitava ventilació, no podia romandre tancada. Els problemes apareixien quan dins de la vivenda l'aire trobava barreres a la seua circulació; però antany, generalment, les portes pràcticament només es tancaven quan llurs residents se n'anaven a dormir. Així, el mode de vida tradicional, en què la gent projectava llur vida a l'exterior de la vivenda, i tenien porta i finestres obertes durant pràcticament tot el dia, possibilitava el manteniment de la cova. A més a més, també era necessari l'emblanquinament periòdic, tant interior com exterior, una o dues vegades a l'any, el qual tenia la funció d'higienitzar l'habitatge.

Per tant, l'actitud de les persones que vivien en les coves tenia un paper clau en el seu manteniment. Per exemple, imaginem una cova en què llurs residents tenien portes i finestres tancades, per la qual cosa es tallava la circulació de l'aire –la cova per a poder funcionar necessita ventilació, no podia romandre tancada–, i/o no es preocupaven en dur a terme un emblanquinament periòdic; en aquest cas, la falta de cura dels inquilins podia afectar molt negativament a l'estat de la vivenda. Ara bé, tal com m'han indicat els/les informants –encara que fan referència a un període posterior, a partir dels anys cinquanta– els/les covers/es solien tindre molta cura de la cova. Però com em va comentar un informant (Entrevista 3), sempre hi havia alguna excepció.

L'altre problema d'aquest tipus de vivenda, segons Cervellera, radicava en el fet que els desaigües eren summament difícils. No debades, per l'absència d'infraestructures de sanejament, els covers havien d'anar cada dia –o cada cert temps– a abocar les restes orgàniques fora de la cova a un lloc destinat a aquest ús. Com hem dit adés, el problema no era una cova *per se*, sinó l'absència en aquells moments d'infraestructures, en aquest cas de desaigües, i les dures condicions de vida de les famílies. No en va, per l'elevada natalitat d'aquella època, famílies molt nombroses havien de viure amuntegades en habitatges de pocs metres quadrats.

En actes dels plenaris municipals de Paterna ens trobem amb una altra preocupació de salubritat i higiene pública vinculada a les coves: el sanejament o la retirada dels muntons de la terra extreta en l'excavació d'aquestes vivendes, els quals eren depositats en l'espai públic: «*Sanear las cuevas, haciendo desaparecer los montones de tierra, matorrales y estercoleros*» (Proposición, 11 de setembre 1922). Un informe de l'inspector de la Comissió de Sanitat dictaminava que:

Dada cuenta de un informe, inserido por el Inspector y Vocal Médico de la Comisión de Sanidad, por el cual, a virtud de visita girada a las cuevas de Palacio, Torre, Godella y Alborchí, y fundamentándose en motivos de salubridad e higiene pública y privada, se indica la conveniencia de que sea ordenada la desaparición de todos los estercoleros a la mayor brevedad posible, así como también los montículos de tierra, existentes en las proximidades y junto a dichas cuevas, por constituir estos un peligro para los transeúntes y en beneficio de la estética... (Sessió ordinària, 30 d'octubre 1922).

Així, a partir d'aqueixa acta ens trobem amb actes municipals que es fan ressò dels pagaments per la neteja i desenrunament de les coves, com per exemple les «*1.485 pesetas a varios, por jornales en la limpieza y desescombro de tierra de las cuevas*» (Sessió ordinària, 26 de març 1923), o les «*125 pesetas de gratificación repartidas entre [...] por los trabajos extraordinarios realizados en el desmonte y desescombro de los barrios de las cuevas*» (Sessió ordinària, 23 de juliol 1923).

Per altra banda, un article publicat en el diari *Ahora* de Madrid, signat per Enrique Malboysson, ens dóna una visió de les coves (de Benimàmet) totalment diferent de la que acabem de veure en les notícies anteriors, ja que:

No falta, de una manera perfecta, unas pendientes de ingresos, con sus hábiles desagües para en caso de lluvia. Ni aun en los días más torrenciales ofrécese el

menor riesgo de una inundación. Todas las habitaciones estan ventiladas por amplios ventanales, y en la parte posterior de la vivienda ábrense pozos y corrales, éstos descubiertos; pero, hay que repetirlo, todo ello limpiísimo (Ahora, 4 de febrer 1931).

3.3.2. *Polítiques d'eradicació de coves*

Paral·lelament al procés d'excavació de coves, en alguns llocs sorgiren polítiques per a llur eradicació. A Burjassot, en les darreres dècades del segle XIX es va tractar amb assiduïtat el tema de l'eliminació d'aquestes vivendes, tal com podem veure en algunes actes municipals. Santiago López recull una sèrie d'acords, que ens permeten apreciar com l'eradicació d'aquest tipus de vivenda era un preocupació per a l'Ajuntament d'aquesta població. Així, entre 1877 i 1879 s'expropiaren tretze coves del barri de sant Roc per a la construcció del passeig de les sitges (1989: 262-263):

Venta de solares, existentes al final de la calle de la Abadía, para indemnizar las expropiaciones de las cuevas arruinadas en la construcción del paseo de los silos (12 d'octubre de 1877).

Se procedió a justipreciar las cuevas expropiadas en el barrio de San Roque, tanto las comprendidas en el paseo de los Silos como las existentes en el solar nº uno de las calle de la Abadía. Siendo ésta su distribución: 7 cuevas en el paseo de Los Silos, y 2 en la calle Abadía (23 de diciembre 1877).

Se expropian 4 cuevas más en la calle Abadía (25 de maig 1879).

Per altra banda, una acta municipal establia la negativa de donar autorització a famílies immigrants per a la construcció de noves coves, mentre que als veïns de Burjassot se'ls permetia fer-lo amb llicència, però, sense poder vendre-les: «No dar licencia a ningún vecino forastero para la construcción de cuevas y que los hijos de esta población puedan hacerlo previo la competente licencia y con la obligación de no poderlas enajenar o vender» (13 d'abril 1878). Dos anys més tard, l'Ajuntament va prohibir l'excavació de noves coves (18 de desembre 1880): «El Ayuntamiento acordó que no se concediera hacer cuevas» (López, 1989: 262-263; Arnau, s.d.).

En 1897 l'eradicació de les coves continuava suposant una preocupació per al consistori municipal, no debades, com podem veure en una acta, continuaven les «expropiaciones de cuevas por parte del Ayuntamiento situadas en el camino de Liria para el ensanche de la población» (López, 1989: 263; Arnau, s.d.).

No solament hi hagueren polítiques per a eradicar aquest tipus de vivenda a Burjassot. En altres pobles de la contrada, els ajuntaments estudiaren la possibilitat de bastir cases barates per a les famílies coveres, amb l'objectiu de l'eradicació de les coves. Així, Francisco Salvador Calatrava, alcalde de Paterna, en un escrit titulat «Desde Paterna», assenyalava que:

Seria tal vez digna de estudio la idea de que esa enorme cantidad que representa el derribo de todas las casas se invirtiera en la compra de materiales para construir casas baratas de verdad y resolver al mismo tiempo que ese problema, el convertir en propietarios a los que no lo son y contribuir así a que desaparezca el cariño a la «cueva», como le prometimos hacer a Su Majestad el Rey cuando estuvo en ésta (Las Provincias, 17 d'abril 1928).

Gràcies a un document consultat a l'Arxiu García de Vargas, sabem que a Godella, a principis dels anys trenta, l'Ajuntament va plantejar l'eradicació dels dos assentaments de coves que hi havia en el poble, amb l'objectiu d'urbanitzar aquests espais, i traslladar als covers a vivendes «normals». L'ajuntament va acordar la compra dels terrenys, els quals pertanyien a Rafael Sancho, per a la seua posterior parcel·lació, amb la condició que hi hauria tantes parcel·les com coves habitades –93–. L'Ajuntament tenia previst recuperar la inversió amb la venda dels solars als antics covers, els quals passarien a ser propietaris. Després d'un procés de negociacions es va arribar a un compromís amb els veïns: solament no hi hagué acord amb un veí. Així es va produir el desallotjament i posterior enderrocament d'alguna cova del grup de la Carretera de Bétera, i es va produir l'obertura del carrer Ample fins a dita carretera. Les complicacions en les negociacions van propiciar la formació d'una cooperativa, la qual s'encarregaria de la compra col·lectiva dels terrenys, a què s'adheriren la majoria dels covers, però uns mesos més tard les gestions quedaren paralitzades, arran de la substitució del govern.

Francesc Almela i Vives, en 1930, recull una circular que assenyalava que les Junes de Sanitat faran inspeccions a les coves, indicaran les que no presenten suficients condicions de salubritat, i es farà veure als seus residents que caldrà substituir llur vivenda per una altra «normal» amb les acceptables condicions higièniques. Per a dur a terme aquestes polítiques els ajuntaments estudiarien la possibilitat de bastir cases barates per a les famílies coveres, amb l'objectiu de l'eradicació de les coves, polítiques a què Almela i Vives defineix com «*ofensiva contra las cuevas*»:

Ahora –cuando hasta en las ciudades históricas y meridionales gallean los rascacielos– es natural que las cuevas no continúen socavando lomas. Incluso puede hablarse de una ofensiva contra las cuevas [...]

Mientras tanto, las Juntas Municipales de Sanidad informarán con el mayor detenimiento respecto á las condiciones higiénicas, señalando aquellas que por sus condiciones constituyen un peligro para la salud pública. Y á los habitantes de las cuevas se les hará saber que es indispensable que se preocupen de substituir su actual vivienda por otra normal que reúna aceptables condiciones higiénicas.

Ahora bien: para facilitar esta aspiración, todos los Municipios estudiarán la construcción de casas baratas y de habitaciones económicas, que pondrán á disposición de los ocupantes de las cuevas para poder inutilizar éstas.

Cualquiera que sea el procedimiento que dé por resultado el desalojamiento de una cueva –terminaba diciendo, poco más o menos, la circular–, se aprovechara por los Ayuntamientos para destruirla, á ser posible, y desde luego, se prohibirá que sea nuevamente ocupada como mansión (Almela i Vives, 1930).

Tot seguit, el mateix Almela i Vives –deixant de banda l'expressió etnocèntrica que empra per a referir-se als residents de les coves, *troglodites*– reconeix que:

Claro está, que también puede ocurrir que una nota pintoresca llame la atención sobre defectos, que de otra manera pasarían inadvertidos. ¡Cuántas habitaciones hay en las grandes ciudades más insalubres y más infectas que esas viviendas de los –perdón por la frase– trogloditas novecentistas!... (Almela i Vives, 1930).

És a dir, que si no foren coves, llurs defectes passarien inadvertits. Per tant, ací entrem en una qüestió sociocultural, que duu a una visió etnocèntrica, no debades Almela i Vives assenyala que a les ciutats hi havia molts habitatges que es trobaven en pitjors condicions que les vivendes excavades.

Para los que no hayan visto estas ingeniosas viviendas voy á escribir unas cuantas palabras dándoles conocimiento de ellas, pues las muchas de igual especie que se hallan en algunos pueblos de la Mancha y Aragón, sucias, húmedas, estrechas y enfermizas, y pueden suministrar idea de las inmediatas á la ciudad del Turia. Estas son unas excavaciones practicadas en el terreno, á propósito para el caso por su naturaleza calcárea, divididas en cuantos departamentos pueden ser necesarios, secas, ventiladas, con luz suficiente que reciben por alto, espaciosas tanto como lo desea el activo propietario y constructor, donde él y su familia, por dilatada que sea, igualmente que los

animales de cuadra y corral, hallan habitación cómoda, saludable y desahogada
(<https://templersdeburjassot.wordpress.com>).

Segons aquesta narració de Dionisio Chaulié, de finals de segle XIX, les coves dels pobles de la rodalia de València, a diferència de les d'altres indrets del territori espanyol, eren seques –cal recordar que la humitat és un dels majors enemics d'una cova–, ventilades, i rebien una llum suficient per dalt, és a dir pel corral, a més de tindre unes dimensions suficients per a donar allotjament a tota una família –a Paterna les dimensions de les coves varien entre els 70 i els 160 m², i en alguns casos arriben fins als 240 m² (www.ceice.gva.es)– de manera còmoda i saludable.

4.

LES COVES A MITJAN SEGLE XX (1940-1965)

En aquest capítol analitzem el món de les coves entre 1940 i 1965. En aquesta etapa, a diferència de les etapes anteriors, les fonts emprades ja no són exclusivament documents escrits, sinó que també farem ús de fonts orals, cosa que ens ha permès dedicar un apartat a una aproximació a la vida en les coves, a partir de la veu dels covers.

4.1. INCREMENT DE COVES EN LA POSTGUERRA (1940-1952)

La Guerra Civil (1936-1939) va suposar un autèntic drama per a la població, cosa que tindrà repercussions en l'habitatge en les dècades dels quaranta i cinquanta. En un moment de màxima urgència pel que fa a la necessitat de vivenda, es produirà un augment de coves en pobles de tradició covera, les quals serviran de morada a famílies d'escassos recursos econòmics i esdevindran un opció barata d'habitable transitori.

No debades, després de la Guerra Civil hi hagué un increment de vivendes excavades a Paterna. Les coves acolliren a famílies d'escassos recursos econòmics, i esdevingueren una opció barata de vivenda transitòria. De fet, les coves de la majoria de les persones entrevistades van ser construïdes en els anys de la postguerra, com és el cas de la cova d'una informant:

La meua és prou moderna. Vaig a dir-te que a *lo* millor, en els anys quaranta eixa cova no estiguera feta. Mira *lo* que t'estic diguent, trenta o quaranta eixa cova no estava feta. La distribució està feta com els pisos estos antics de València, que sempre tenien un quarto al mig, són iguals. Jo tenia *además* dos patis (Entrevista 1).

No és un fenomen exclusiu de Paterna, ni d'altres pobles de la rodalia de València. Per exemple, a Minas d'Hellín, les dures circumstàncies de la postguerra van propiciar l'arribada de miners d'altres llocs a la recerca de feina, amb la qual cosa s'excavaren noves coves i d'altres van ser reformades (Carmona, 2007: 186).

ací vingué molta gent, en els cinquanta i seixanta, quan escomençà la immigració de vindre de pobles d'Andalucia, d'Extremadura, però jo pense que se va adaptar molt bé i abans d'ells era gent del poble, gent que es coneixia, no tinc poder adquisitiu i me'n vaig *ahí*. Mon pare tindrà la planta baixa, però jo me case i no

tinc diners i me vaig *ahí*. Jo no sé quines varen ser les circumstàncies dels meus agüelos, per exemple quan estaven en la cova, no ho sé, no ho sé, no tinc ni idea, però *bueno*, sí que per exemple m'agüela paterna i m'agüelo eren de Cardenete, ells vingueren de Cardenete (Entrevista 1).

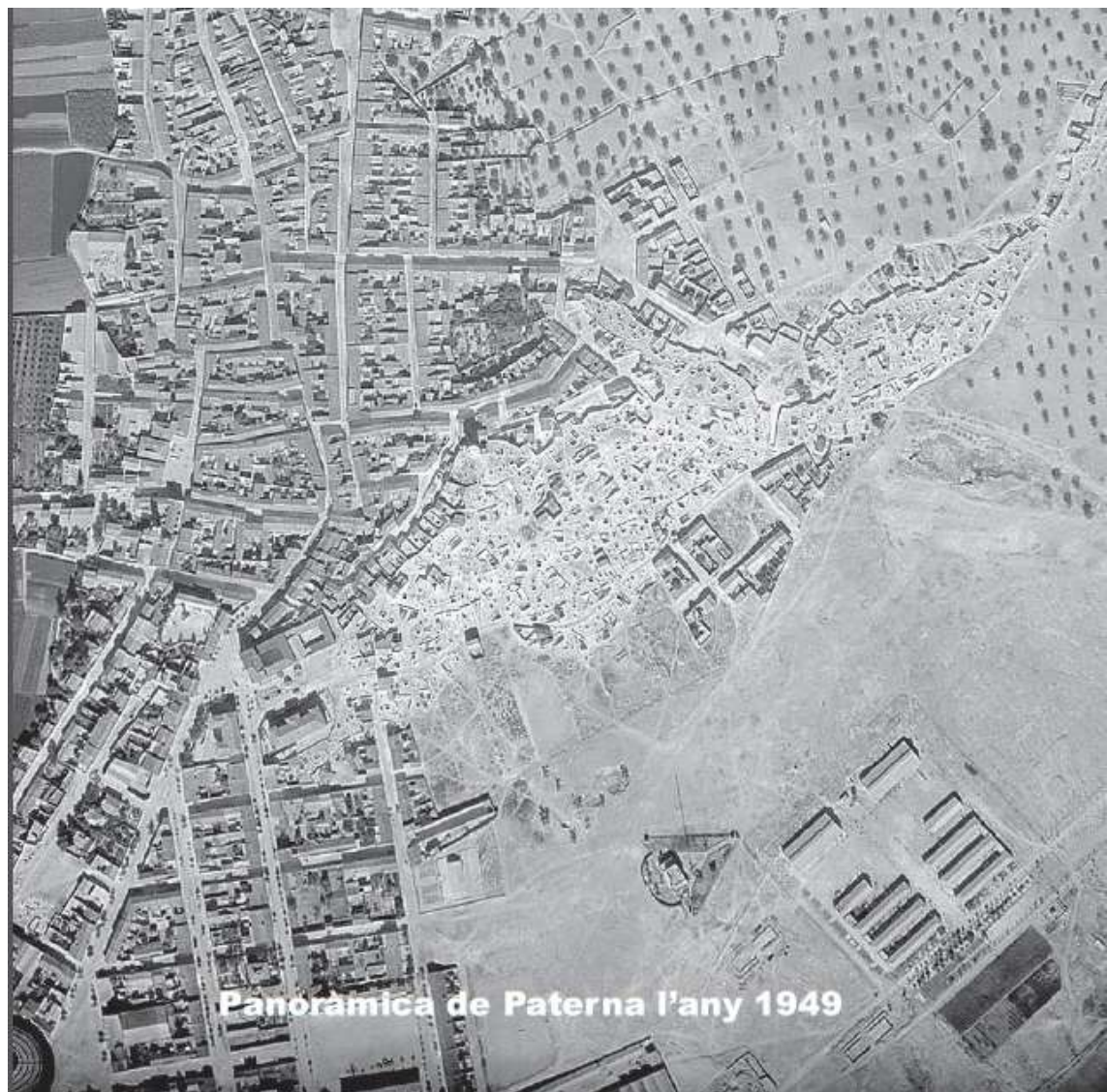
Un informant em va explicar en una entrevista, la qual es va dur a terme en la seua cova, situada a pocs metres de la Torre, que gran part de les coves de Paterna s'excavaren en les dècades dels quaranta i cinquanta, anys en què va vindre molta immigració. De fet, em va dir que son pare vingué en els cinquanta, i que ell, malgrat haver nascut en un altre lloc, va començar a caminar ací. M'explicava que son pare va venir perquè els seus oncles havien vingut abans, per tant van ser arrastrats pels familiars: en un primer moment vingué el pare, i després, quan ja tingué la cova, vingueren la mare i els/les fills/es (Entrevista 2).

Així, com hem avançat al principi d'aquest apartat, en la postguerra, com a conseqüència de la manca de vivendes ocasionada per la destrucció bèl·lica, però sobretot per la prolongada paralització econòmica i l'aïllament, que s'estendria fins a 1952, s'hi va produir un significatiu increment en l'excavació de coves. De fet, si a Paterna hi havia 455 coves en 1935, habitades per 1729 persones, i en 1940 n'hi havia 495, residència de 2420 ànimes, en 1945 el número de vivendes excavades havia augmentat a 509, la màxima xifra històrica, amb 1509 residents. A partir d'aquest moment, però, el nombre de coves habitades començarà a minvar. Així, en 1950 en tindrem 467, 42 menys que en 1945 (Alfonso, 1977: 145-146).

Mentrestant, a Benimàmet, si en 1930 hi havia 337 coves, la dramàtica situació de la postguerra propiciarà l'excavació de noves vivendes, i a meitat de segle XX s'assolirà el màxim històric, amb més de 700 (Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, 3, 2005: 40). De fet, en 1950, solament un 39% de la població havia nascut a Benimàmet (Torres, Villalba i Santana, 1987: 25), fet que il·lustra la repercussió que tingué la immigració en l'excavació de coves en aquelles dècades.

4.2. EL PAISATGE COVER

Joan Nogué assenyala que el paisatge «és la projecció cultural d'una societat en un espai determinat: és el rostre del territori» (2010: 57). Per a aquest autor:

Imatge 13. Panoràmica de Paterna en 1949 (El Testar de Paterna)

El paisatge és la fesomia d'un territori amb tots els seus elements naturals i antròpics; també els sentiments i les emocions que desperten en el moment de contemplar-lo. És concebut, per tant, com un producte social, com la projecció cultural d'una societat en un espai determinat des d'una dimensió material, espiritual i simbòlica (2010: 76).

A Paterna les coves es van estendre pels espais marginals, per la perifèria del nucli poblacional primitiu, adaptant-se a la topografia. Com podem veure en les imatges 13 i 14, hi havia una clara diferenciació espacial entre l'espai de les coves i el format per les cases superficials.

Un informant, que és aparellador i de menut va viure a una cova, m'explicava que a Paterna les coves van nàixer en un terreny que es deia el comú, i que popularment era conegut com el bovalar, que eren terres comunes del poble i s'arrendaven. Eixes terres

eren molt seques, i en elles solament hi havia garroferes. Aleshores la gent amb menys recursos econòmics començà a excavar coves, i les més antigues, per deducció, són a peu pla (afrontades), com ocorre en tota l'àrea mediterrània. Però segons aqueix espai anava completant-se, la gent que anava a excavar-se una cova havia d'anar allunyant-se, i llavors és quan començaren a fer les coves de corral (enclotades) (Entrevista 3).

Imatge 14. Les coves de la Torre en 1958 (Foto J. Ibáñez. En <https://paternateca.blogspot.com>)

D'eixa forma, ens trobem amb un urbanisme anàrquic, resultat d'un creixement espontani que no respon a cap criteri de planificació, ni trobem estructures viàries clares (carrers) que ordenen els assentaments. Així, tal com apunta Deffontaines (1980), «*las calles están en la superficie, limitadas solamente por chimeneas que brotan todas blancas, directamente desde el suelo*» (citada per Piedecausa, 2012: 122). Els elements més característics del paisatge cover són els clots, els corrals i les xemeneies.

Fins i tot, a Paterna hi havia un carrer de coves, sota el nivell de terra: el carrer Saragossa, que era com un clot allargat, d'uns setanta o huitanta metres, en què a una banda i a l'altra hi havien vivendes excavades (Herrero, 2016 [2013]: 11).

Imatge 15. Urbanisme cover a Godella (Arxiu García de Vargas. En tallerhistoriagodella.org)

Els accessos a les coves enclotades s'efectuaven a través dels clots, a partir de rampes i/o escales que permetien l'accés al clot, espai en el qual es duia a terme gran part de la vida quotidiana. No debades, aquest es considerava una extensió de la vivenda i els residents s'encarregaven del seu manteniment. De fet, era freqüent la presència de vegetació i d'infraestructures comuns, com pous cecs o safareig.

Per altra banda, si fem una ullada a les fotografies d'aquest apartat ens adonarem de la presència de persones caminant per aquests espais, o el que és el mateix, pels sostres de les vivendes excavades. L'esplanada de les coves enclotades de Palau, de la Torre i de Godella era un espai solament transitat per alguns carros, per tant no hi havia circulació rodada, cosa que contribuïa a la seua consolidació com a domini comú (imatges 14 i 15). Per altra banda, en la imatge 14 podem observar com en aqueixa època tots els corral i façanes de les coves de la Torre disposaven de murs, per a evitar els risc de caigudes dels transeünts.

Com assenyala Joan Nogué, el paisatge «és el resultat final de la combinació dinàmica d'elements abiòtics, biòtics i, sobretot, antròpics, que converteixen el conjunt en un entramat social, capaç d'integrar i assimilar amb el temps les modificacions territorials originades per les societats del moment» (2010: 122). En el paisatge de les coves, amb els murs dels corral tindriem un clar exemple de modificació territorial, d'uns elements integrats i assimilats en el paisatge cover de mitjan segle XX, resultat de les dinàmiques històriques. De fet, una informant de Benimàmet em va dir respecte a les xemeneies i

els corrals: «*Mi padre tapó la chimenea porque tiraban cosas por ahí, la tapó. Y hizo el corral alto para que nada cayera, con cemento*». Llavors li vaig preguntar si havia conegut el corral sense mur, i em va respondre: «*Sí, claro. Estaba como cuando tú vas a un campo que están las piedras, que están separando, pues eso. Eso es lo que tenían los corrales. Lo que pasa es que luego casi todos lo hicieron [el mur]*» (Entrevista 5).

Per últim, cal fer esment que, tal com recorden els/les informants, algunes coves tingueren un ús mixt, perquè no solament eren emprades com a residència, sinó que en elles hi havia establertes tabernes o comerços de queviures (botiguetes)⁵. «*Es más: hay cuevas –que este nombre suele dárseles– convertidas en establecimientos principalmente de comidas y bebidas*» (Almela i Vives, 1930), com era el cas a Paterna de la famosa coveta dels vins, situada en el barri de Palau.

A vore cova bar, a vore, darrere d'on jo vivia estava la coveta dels vins, i anava a comprar vins tots els dies. I *ahí* feen, me'n recorde que feen unes faves aixina de grans [fa un gest amb la mà] i allí era un bar, i estaven les tauletes, i fora també en estiu, te ficaven cervesa, vi... (Entrevista 4).

I *después* estava el bar de la cova, la Coveta. Era prou gran. Sé que anàvem allí, anava de xiquet, *pam pam*, en el meu cunyat o algú, que anàvem allí a fer-se faves (Entrevista 2).

Imatge 16. Exterior de l'antiga cova-tenda del tio Gori a Benimàmet (www.jdiezarnal.com)

⁵ Actualment, al bell mig de l'esplanada de les coves de la Torre ens trobem amb una construcció quadrangular que sobresurt del terreny, en la paret de la qual podem llegir TIENDA.

4.3. LA VIDA EN LES COVES

Tots els grups o col·lectius humans tenen uns modes de vida específics, i per tant una cultura o subcultura. Els covers, considerats per les classes altes i mitjanes com incivilitzats, primitius i salvatges, tenien un mode de vida particular. Un informant m'explicava que fins i tot a les coves hi havia un vocabulari específic que no existia en la resta de la població (Entrevista 3).

Com podem apreciar en les fotografies antigues, la vida dels covers s'estenia a l'exterior de les coves. El clot, i en general el carrer —no totes les coves de Paterna eren enclotades, ni totes les vivendes coves—, esdevenia la prolongació de la vivenda, un espai d'intercanvi comunitari. En aquestes placetes es realitzava gran part de les activitats domèstiques. Una informant m'explicà que abans tothom eixia al carrer, al clot: recorda com, quan eixia de l'escola, en el seu clot, que era de quatre coves, estaven sa mare, la iaia, la *tia* Maria, la *tia* Rossita, totes allí cosint i fent labor; aleshores seia en una cadireta, on berenava i feia els deures, i una vegada havia acabat, es posava a jugar, sense eixir del patí (Entrevista 1).

El clot, en el cas de les coves enclotades, representava el lloc privilegiat d'encontre i de vertebració de les relacions socials. La cova integrada en el pati comú condensava eixe sentiment de comunitat que ens defineixen els/les informants. Els veïns eren considerats com de la família, i la filiació fictícia es reforçava amb l'ús simbòlic del «tio» o «tia»:

I bueno, la manera de viure i això, no té preu. Les relacions en el veïnat. En estiu a la fresca, en hivern les portes, si no estaven obertes estaven en la clau en el pany, i tranquil·lament «tia Maria, tia Anna, està ahí?» «Passa filla!» Te criaves en els veïns, te criaves en la gent del carrer. No era família, però tots són tios. La tia Conxeta, la teta Conxeta, la tia Ana Maria, la tia Rossita. Tots són tios, i això hui en dia... (Entrevista 1).

Bueno, la vida en la cova, en les coves, era molt diferent, no hi havia problema de cotxes, de històries, i eixies a l'estiu fins a les tantes, «eh Paquito!». «Ara vaig!». I no n'hi havia problema. [...] I després l'ambient, l'ambient en el clot, anem a fer una caragolà o no sé què, va! (Entrevista 4).

Segons els/les informants no solament s'eixia al capvespre i després de sopar, sinó que era costum entre la gent de les coves els sopars a la fresca, en els quals, a més de menjar gaudint de la frescor de la nit, es xarrava de les coses que havien passat durant el dia.

Que si l'àvia els caragols, que si l'altra dona l'embotit, que si l'altra el pimentó amb tonyina. «Tu què vas a fer?» «Jo vaig a fer caragols», i cadascú portava una

cosa. És que era... viure en família. Tota l'explanà, tot això eren coves. Jo m'he recorde que eixien absolutament totes, però totes (Entrevista 1).

Una informant, que va viure en una cova enclotada de Paterna fins als tretze anys, em va comentar que no solament es reunien en el clot, sinó que «*subíamos la cuesta y nos sentábamos arriba*».

La vida dels xiquets en les coves era molt senzilla, jugaven a la pilota, i anaven a veure un veí, a veure a l'altre, tots els veïns vivien en el carrer, fora de la cova, no hi havia problemes, era tot el contrari, era un poblat (Entrevista 2).

Segons Fernando Aranda (1990), aquest mode de vida comunal era possible per la peculiar estructura de la propietat de les coves, en les quals llur ocupació no implicava la privatització dels accessos ni de la coberta:

Imatge 17. Persones reunides a l'exterior d'una cova a Godella
(Arxiu García de Vargas. En tallerhistoriagodella.org)

se producía entre sus habitantes una convivencia especial en las plazas y sobre las cubiertas que era compatible con la intimidad de las viviendas. Ello era debido a esta infrecuente estructura de la propiedad en que la ocupación subterránea en planta no implica privatización de sus accesos o techo, como ocurre en la arquitectura edificada (Aranda, 1990: 54).

Els/les informants coincideixen en què a les coves es vivia de manera totalment diferent. A l'estiu normalment les portes estaven obertes, i solament es tancaven quan se n'anaven a dormir. «*Les portes estaven aubertes. I la clau al pany, i la que estava tancà la clau al pany*» (Entrevista 1). «*Bueno, pues la verdad es que las puertas estaban abiertas, eh, si uno no tenía pedía al otro*» (Entrevista 5).

Per altra banda, si l'excavació d'una cova suposava una despesa econòmica menor que la construcció d'una casa, cal esmentar que la cova requeria d'un major manteniment. Així, calia –i cal– fer un emblanquinament periòdic, tant interior com exterior, una o dues vegades a l'any, ja que aquest té com a funció: suavitzar les formes del terreny; millorar la lluminositat al reflectir la llum cap a l'interior, i desinfectar l'habitable (Rodrigo, 2015b). A més a més l'habitatge deu tenir una bona ventilació, perquè la humitat de la cova tancada disgrega els murs i provoca solides, com també cal desbrossar les herbes de la coberta per a impedir que s'hi fixe la terra, cosa que hi provocaria l'acumulació de l'aigua (Bohigues, 1983: 206).

Els/les informants m'explicaren que a Paterna les coves s'emblanquinaven una o dues vegades a l'any: «Respecte a la cura de les coves, s'emblanquinaven en cal, dos vegades a l'any. Solia ser una, per festes, en agost, i l'altra per a pasqua, aproximadament» (Entrevista 4), i «tots el veïns quan arribava l'època a *encalar*» (Entrevista 2). «La faena era [fa un gest d'exageració], per dins i per fora. I *ademés* en calç, perquè si tiraves pintura, de la humitat bufava (Entrevista 4).

Les coves enclotades, per estar originades en un clot al terreny, presentaven un risc d'inundació quan es produïen precipitacions de forta intensitat horària. Per a pal·liar eixe problema s'excavava un pou davant de la façana, a la placeta:

A la dreta de la baixada, ja en el fons del clot, hi havia un pou; era quadrat, amb una paret d'un metre d'alçada que els veïns l'haviem construït per a protecció de tots, arran de terra tenia un forat per absorbir l'aigua ploguda, el forat estava protegit amb tela metàl·lica per a impedir l'eixida d'alguna rata. El pou era un element comunitari. Afectava a tot el clot la seua conservació. Allí no es podien tirar aigües brutes, i ningú ho feia.

Com a peça comunitària que era, quan demanava auxili, tot el veïnat, com una pinya, grans i xiquets eixien disposats a la feina. Em referisc a quan pluvia molt. En aquestes ocasions el pou no absorbia tanta aigua com queia, i a les hores [aleshores], tots els veïns fent una cadena fins dalt del clot, anàvem passant-se els

poals d'aigua abocant-la fora del clot. D'eixa manera s'evitava que l'aigua entrara a la cova-vivenda (Herrero, 2016 [2013]: 7).

De fet, els/les informants ens parlen d'aquesta solidaritat veïnal quan es produïen fortes precipitacions:

era un altre gènere de vida, era una vida totalment diferent a *lo* que, era el tema del veïnat [...] allí en el patí comú n'hi havia un pou, que és el que arplegava l'aigua. [...] Quan arribava després l'estiu que venia sempre la gota freda i plovia, *entonces* en precaució se netejava el pou, i *bueno* els veïns estaven pendents i ye que allà fa falta que tire una mà, i anava en el poal, antes n'hi havia més veïnisme (Entrevista 2).

Això sí, en el meu clot, sí que passà dos o tres vegades. Quan plou l'aigua va cap avall. N'hi havia un, un pou cego, que està en el corral, el *lucernario* que diuen els tècnics, entra aigua, i n'hi havia una rajola aixina gran i un forat, i la que entrava per *ahí* se n'anava. Mai, mai, mai s'ha plenat. Dia mos pares i tal que n'hi havia una veta del *terreno* i tirava cap allà. Ara, en el clot n'hi havia el mateix, però més gran, i *ademés*, com tenia una porteta, se veia, i *ahí* l'aigua que baixava, que arplegava més aigua, del clot de la baixada, i *ahí* sí que se ficava i quan era una gota freda, sobretot en la tardor, jo recorde dos o tres vegades que el nivell pujava pujava pujava i se ficaven en tirereta i en poal i *xaf*, la tiràvem fora del clot, xiquets i tot *ahí*, i a buidar a buidar a buidar. Però tenia que ploure molt, també t'ho dic. Tenia que estar plovent més de tota la nit, per *lo menos*, almenys, en el cas del meu clot, en altres casos... (Entrevista 4).

La convivencia esto era así, si se llenaba un pozo, porque por ejemplo en mi cueva había un pozo en el corral, eso cuando llovía se llenaba y había que sacarlo, lo que pasa es que la puerta de mi cueva, o sea la última cueva que viví, había namás que dos [hi havia dues coves en el clot] (Entrevista 5).

Per altra banda, en diferents punts de Paterna hi havia fonts per a abastir a la població d'aigua, entre ells els diversos barris de coves:

N'hi havia alguna aixeta, en les coves, n'hi havia alguna aixeta per a descarregar aigua. Jo recorde: estava la font del Palau, n'hi havia una font, una aixeta, estava, a vore, en la Cova del Rei, dalt té casa. I n'hi ha un raconet *ahí*. Pues *ahí* n'hi havia una fonteta. *Después* n'hi havia una darrere de la casa la Mateua, *ahí* n'hi havia una altra font. En el cantonet del Palau n'hi havia una altra fonteta, per ací, la Cova Gran, n'hi havia un depòsit. Sí, eixa era bona. Continuaves, i entraves en Alborgí [...] La font d'Alborgí, estava, aproximadament l'entrada a l'escola [...] pos un poquet més pa ca dins, *ahí* n'hi havia un clot que baixes, i *ahí* n'hi havia una aixeta. Crec que dalt n'hi havia una caseta. I ja no recorde més (Entrevista 4).

Un informant, que vivia a escassos metres de la Torre, em va explicar que la font a què anava a per l'aigua estava en el depòsit que hi havia en el camí de Godella, el qual marcava la separació entre les coves de la Torre i les de Godella, on ara hi ha la Cova Gran (Entrevista 2).

Tanmateix, a Benimàmet, en les coves Camales la gent també anava a una font a per aigua, la qual estava situada a l'altra banda de la via del trenet –on hui hi ha un edifici–, i per tant calia creuar el pas de nivell: «*Sólo había una [font]. Había cuevas que tenían pozo propio. Pues yo tenía una vecina que tenía pozo de agua. En su corral. O sea dentro de la cocina, no fuera. Dentro de la cocina. Entonces ella no necesitaba ir a por agua*» (Entrevista 5). Mentrestant, els/les informants de Godella també ens han parlat de l'existència de diverses fonts per la zona on es trobaven els dos assentaments de coves.

Per altra banda, una informant, que va viure a una cova de Palau fins als sis anys, em va dir que ella encara recorda com treia de la vivenda amb el seu avi les deixalles orgàniques amb poals per abocar-les a una bassa (Entrevista 1). Segons m'explicava un altre informant, traure les deixalles de la cova i abocar-les en el lloc on s'abocaven era *obligació* dels xiquets (Entrevista 3).

Les coves eren excavades pels mateixos inquilins durant el temps lliure que els deixava el seu treball. Una feina que podia durar anys. Segons em va explicar un informant:

Tu anaves el dissabte per la vesprà, pel mati se treballava [és a dir quan el seu treball els deixava temps lliure]. Es feien amb l'ajuda d'altres persones, a jornals a tornada. Inclús se deixaven la ferramenta. «Si tu m'ajudes, jo t'ajude». Reciprocitat. Sense eixe factor no s'hagueren pogut fer les coves (Entrevista 3)

Per altra banda, els corrals sovint esdevenien focus d'atenció de la jovenalla, que es divertia incomodant a través del celobert als residents, de vegades amb malifetes com llançar pedres, o fins i tot pixar. Josep Herrero, en un dels articles autobiogràfics que ha publicat a *El Testar de Paterna* recorda com:

Els corrals que tenien les coves (i en tenen encara els que existeixen), pareixia que estaven fets aposta perquè els xiquets férem totes les barrabassades del món.

Un dia tiràvem alguna pedra, un altre abocàvem un pot d'aigua, o pixàvem, o cridàvem a l'ama dient-li: Tia, tinga el plat! I la dona, eixint al descobert del corral ens contestava: quin plat xé? Els collons del gat!, li contestàvem, i arrancàvem a córrer entre rialles, mentre la dona es quedava dient-nos de tot: mal parlats, poca criança, roders! I de vegades, alguna paraula més forteta (Herrero, 2016 [2013]: 6).

Les persones que vivien en coves estaven acostumades a escoltar els passos de la gent mentre caminava, corria o jugava pel sostre de la cova, fet que va reflectir Manuel Estrella en llur poema «A las cuevas de Paterna» (2003 [1966]: 64):

*Quien a solas en su lecho
sin luz en la sala,
siente rumor en el techo
de la piedra que resbala
trompicando en el corto techo.*

*Siente el peso el acento
en las veredas que cruza
por gravoso pavimento
que a su paso desmenuza
retumbando el aposento.*

*Que en el hueco suena
firme el paso que adelanta
como tormenta que truena,
por asiento de la planta
que roza sobre la arena*

4.4. DIFERENCIACIÓ GEOGRÀFICA, SOCIAL I SIMBÒLICA

Daniel Carmona assenyala que aquest tipus d'hàbitat no fou gens estrany per a les classes treballadores de molts llocs d'Espanya. En molts pobles es va silenciar llur existència perquè constituïa un indicador de classe social molt baixa, i per tant, un motiu de vergonya, vergonya que no seria solament per a les persones que habitaven les coves, sinó també per a la resta de la societat local (2006: 179).

A Paterna els covers formaven comunitats diferenciades, i conscients de si mateixes, no debades la majoria de covers eren descendents de diverses generacions. A més a més, hi havia una diferenciació geogràfica entre l'espai de les coves i la resta del poble:

Sí, mira, la meua sogra, que els seus pares eren amos d'ací [de la casa on actualment viuen, en la qual es dugué a terme l'entrevista, situada en el carrer Ramon Ramià Querol] sempre dien anem al poble. Anem al poble era baixar al poble, és a dir estaven com a separades les coves. La sogra meua dia, jo no sóc covera, visc a prop de les coves, però jo no sóc covera, perquè no he nascut en cova. I anem al poble, era baixar al poble, perquè clar... (Entrevista 4).

De fet, Josep Herrero (2012) relata que a Paterna, entre la població que vivia a les coves era freqüent l'ús de frases tals com «baixar al poble», «anar al poble» o «vindre al poble», que denotaven la marcada diferenciació geogràfica i simbòlica que existia entre les coves i la resta de la població.

A Benimàmet, aquesta oposició era encara més acusada, atés que hi havia una separació física entre les Carolines i el poble. Les Carolines era «*un barrio popular muy consolidado, y con una fuerte personalidad propia, hasta el punto de que la clásica dicotomía centro-periferia que lleva a los habitantes de los barrios de Valencia a decir “ir a Valencia” en lugar de decir “ir al centro”, se traslada aquí a una relación oposición “Carolinas-Benimàmet”*» (Torres, Villalba i Santana, 1987: 42).

Per altra banda, Manuel Carreras, en el seu estudi sobre les coves de Crevillent, assenyala que «ser o parèixer un cover, era –i és– dit en la població per designar despectivament a una persona bruta, impresentable o més o menys salvatge» (2010: 132). Sociocentrisme? La localització de les coves a l'extraradi de la població –fins a mitjan segle XX no estigueren integrades en el casc urbà–, com també el fet que les famílies dels barris de vivendes excavades pertanyeren a classes socials més humils, en comparació a les del nucli urbà, més acomodades (133), van ser els factors que propiciaren aquesta diferenciació simbòlica que donava lloc a una actitud de sociocentrisme cap a les coves i els seus pobladors, els covers.

Imatge 18. Coves de la Devesa de Godella (Arxiu García de Vargas. En tallerhistoriagodella.org)

En una conversa amb una informant, que de menuda va viure en una de les coves del Batà, em va dir que: *«Entonces tampoco se valoraba esas viviendas como ahora, se gastaban como un insulto, eres covero, como que [els que vivien a les coves] no tenían cultura»*. Açò mateix indica Enrique Jarabú respecte a les coves de Riba-roja del Túria: *«Entre la gente joven, cuando se quería ofender a alguien que habitaba en cueva, se le insultaba llamándole “covero”, como queriendo decir que era de menor categoría»* (2010: 44).

Per altra banda, una informant de Benimàmet, que va viure a una cova de Camales, em parlava de la pobresa de les famílies que hi vivien, les quals per l'escassetat de recursos econòmics no es podien permetre pagar el lloguer d'un pis: *«A ver, nosotros éramos pobres, quiero decirte. ¡Éramos pobres! Y muchos. O sea mi padre trabajaba, pero prrrr»*. *«Aquí había de todo. Gente trabajadora, que no nos podíamos pagar un piso»* (Entrevista 5).

Maria Eugenia Urdiales assenyala, per al cas de la província de Granada, que *«desde el punto de vista social, el pueblo predominante troglodita, se diferencia de los barrios surgidos con posterioridad que en aquéllos que existe esa clase social de cueveros [...] porque habiendo una mayoría troglodita, que además existe desde el origen del pueblo, no cabe pensar en que se autodesvaloren en la estratificación social»* (1985: 91). Cosa que no seria possible en els pobles de l'Horta, atés que no tota població vivia en coves, sinó una minoria, una minoria que en el cas de Paterna i Benimàmet va assolir un percentatge bastant important en determinats períodes històrics, com en la postguerra.

Horacio Capel sosté que el fenomen cover actual –en el cas de Paterna i de diversos pobles de la rodalia de València es remunta a la darrerietat del segle XVIII, i es desenvolupa durant el segle XIX i primera meitat del XX– forma part del procés de desenvolupament urbà de les societats capitalistes, i es configura com una vivenda marginal, fruit d'unes classes explotades i miserables. Per tant, Capel associa cova i classe social explotada (citada per Urdiales, 1985: 99). Ara bé, com assenyala Maria Eugenia Urdiales és innegable l'associació entre població d'escassos recursos econòmics i l'hàbitat cover, però malgrat açò, cal precisar que en alguns casos ens podem trobar coves que les podríem qualificar de vivendes magnífiques (1985: 99). De fet, a Paterna tenim constància de coves de grans dimensions.

A més a més, aquesta autora assenyala que podem trobar alguns assentaments de coves que no són habitats pels sectors socials més baixos de la població, sinó per famílies que ocupen una posició mitjana en la piràmide social, i que, malgrat disposar de recursos econòmics suficients per a tenir una casa superficial, opten per continuar vivint en una cova (Urdiales, 1985: 99).

Y si en determinados núcleos este tipo de habitación se corresponde con estratos sociales de muy bajo nivel de vida, en otros, en cambio, son el producto de una perfecta adaptación del hombre al medio geográfico en que vive, con independencia del nivel económico, y en muchos casos el vivir en cuevas no revela, ni mucho menos, como algunos creen, un nivel bajo de vida ni un estado de miseria y de atraso de quienes las ocupan (Nieto, 1968: 36).

En una conversa amb una informant, li vaig preguntar si creia que hi havia una visió negativa cap a les coves per part de la gent que vivia en cases «normals», i em va respondre que *«en aquella época todos éramos pobres, quizás los que vivían en casas normales nos vieran como un poco más pobres que ellos, pero creo que era generalizado, en aquella zona no había gente con un alto estatus, todos teníamos para que no faltara comida pero sin lujos»*.

Eixa mateixa informant, que va viure en una cova fins als tretze anys, una vesprada em va mostrar una fotografia d'una estança d'una vivenda excavada, en la qual s'apreciava un interior molt modest. Llavors li vaig preguntar si totes les coves tenien un mobiliari tan humil, almenys les que havia conegut, i em respondre que *«no, no conocía ninguna cueva así de modesta, todas las que conocí teníamos de todo, tele, armarios... De todo. Igual que cualquier casa»*.

Segons un altre informant, el fet de viure en una cova no era signe *per se* de degradació social i cultural. No debades, segons m'explicava mentre tenia lloc l'entrevista, una persona que vivia en una cova podia ser un pobre, un borratxo i/o un indigent, per les circumstàncies. Però en canvi, tu entraves en una cova, i en la majoria dels casos la trobaves neta i ventilada, i la gent neta (Entrevista 3).

En la postguerra la major part de la població hagué de patir la manca i la precarietat de l'autarquia, i en els nuclis de coves, en què vivien les famílies pertanyents a les capes socials més humils d'aquests pobles, la situació seria força complicada, no debades la fam és un dels principals records d'aquella fosca època. Segons relata Josep Herrero

(2012), en aquells anys el moniato es va convertir en el remei contra la fam de moltes famílies:

Era una frase molt estesa en les coves als anys quaranta. Supose que també al poble, i per tot arreu. La fam no tenia fronteres. A vegades, les dones, comentant amb les veïnes que tenien algun fill menut malalt de la panxa, alguna li deia: –Això, en una lavativa li se’n va en seguida. –Ja ho he fet i no li se’n va. –Doncs no et preocupes xiqueta, el que té el teu fill és una «parà de fam». Era una frase satírica que al·ludia a com es menjava de poc.

Manuel Sanchis Guarner en *Els pobles valencians parlen els uns dels altres* recull una dita que reflecteix aquesta situació: «En la torre de Paterna canta i diu un teuladí: D’ençà que no es pasta llongo, hi ha molta fam per aquí» (1982 [1963]: 206). Honorio Velasco (1981) fa una classificació de les diverses modalitats de textos sociocèntrics als pobles de Castella i Lleó, entre les quals hi ha una modalitat que consisteix en dites. Un dels temes recurrents en la classificació d’aqueixos textos que fa aquest autor és «*pobre en pan*»: la fam i l’absència de pa són aspectes que reflecteixen la pobresa de la comunitat a què es refereix o va dirigit el text (els *altres*). Amb la dita recollida per Sanchis Guarner de Burjassot referent a Paterna, en concret als voltants de la Torre, on hi havia coves, tindríem un clar exemple d’aqueixa modalitat de textos sociocèntrics que analitza Velasco.

Els/les informants quan parlen de les coves sempre es fan ressò de la pobresa, però no ho fan des d’una visió sociocèntrica, malgrat que en alguns casos aflora eixa percepció negativa. «*Es que además, a mí no me da ningún apuro decir que he nacido en una cueva. Porque para mí las cuevas eran lo más*» (Entrevista 5). Normalment, el sociocentrisme prové dels *altres*, de textos o discursos fets per gent que ocupa(va) una posició superior en l’estratificació social.

Per altra banda, una informant, que va viure a una cova de Camales em va dir que «*las Carolinas también estaban divididas en dos. Estaban las cuevas, y la parte del velódromo. [...]*». Tot seguit afegia que «*en las Carolinas vivía gente normal, pero más gitanos. Y luego tiraron las cuevas y hicieron chabolas. [...] La parte de las chabolas estaba en el velódromo, dónde está la piscina, por ahí había muchísimas chabolas. La gente tenía que vivir en algún sitio*» (Entrevista 5). Una altra informant, que va viure a les Carolines, em va dir al respecte:

Està molt propet de la via. I *enseguida* està, això està *ahí* al mig, està [la] via davant i la carretera raere. Jo he viscut *ahí*. *Después* estaven les altres coves de raere, que ja eren les del Barranc que dien, on estaven els gitanos, on estaven els gitanos. Pos eixes coves de raere eren forats. [...] Això eren, primer, txavoles no, eren forats entre les pedres. Entraven *ahí* i ficaven un sac i *ahí* era una porta, i se ficaven *ahí* dins. I vivien en carros també, vivien en carros. Tot això ho he conegut.

Aquesta informant, per a definir a les coves del Barranc parla de «forats entre les pedres». Aquest rebuig era extensiu a llurs residents, als quals considera com incivilitzats: «se ficaven *ahí* dins». D'eixa forma, el sociocentrisme cap a aqueixes persones –que vivien en «forats en les pedres», per tant caracteritzades per una major pobresa i unes pitjors condicions de vida que les de les persones que vivien en coves decents–, amb la identificació de les coves del Barranc amb «gitanos», es reforça així adquirint un vernís etnocèntric, que manifesta el rebuig a un mode de vida i costums diferents. Per tant, aquesta informant està marcant la frontera entre els distints estatus de coves, i de covers: els que vivien de manera digna, en alguns casos en coves millors que molts pisos; i els que vivien en «forats en les pedres» i en carros.

5.

L'ENDERROCAMENT MASSIU DE LES COVES

5.1. TRANSFORMACIONS ECONÒMIQUES I SOCIALS (1959-1975)

A finals dels anys cinquanta es produirà el final de l'autarquia. El punt de partida serà el Pla d'Estabilitat de 1959, que propugnarà el retorn a l'economia de mercat i la incorporació d'Espanya a la comunitat econòmica mundial. Llavors es va produir la liberalització progressiva del comerç exterior, l'obertura a les inversions estrangeres i l'ingrés en les institucions econòmiques internacionals (Furió, 1995: 623-624).

El «miracle» espanyol arribarà en els anys seixanta, amb un creixement econòmic sense precedents, i les transformacions socials que l'acompanyaren propiciaren un procés de desenvolupament que va modificar la societat espanyola i la valenciana. Aquesta empenta econòmica va ser resultat de la influència del context internacional, de les inversions estrangeres i del turisme (Furió, 1995: 624).

Per a la societat valenciana, el creixement dels anys seixanta estigué vinculat a la industrialització, no debades el sector industrial va superar per primera vegada a l'agrícola, tant en número de treballadors com en l'aportació a la renda general, com també al turisme, que va generar l'explosió del sector terciari. Així, pel que fa a la població activa, l'agricultura passà del 38% el 1962 al 16% el 1973; i la indústria i els serveis passaren del 31% i 29% al 44% i 38% respectivament. Per tant, en tan sols una dècada l'economia valenciana passarà d'agrícola a industrial, i cada vegada més, terciària, pel pes del turisme (Furió, 1995: 624-625).

La mecanització del camp va propiciar l'alliberament d'una gran quantitat de mà d'obra, la qual va ser absorbida per la indústria –per la industrialització–, o forçada a iniciar el camí de l'emigració europea.

En certa mesura, el desenvolupament industrial va ser conseqüència del creixement del consum, derivat de l'increment demogràfic i de l'augment del nivell de vida; al mateix temps, va ser la industrialització la que va possibilitar la millora de les condicions de

vida i l'augment de la població. De fet, la demografia valenciana augmentà en un milió de persones entre 1960 i 1975. Aquest augment demogràfic no sols va ser resultat del creixement vegetatiu de la població, sinó per la immigració, procedent, tant d'altres indrets del territori espanyol, com de les comarques interiors valencianes (Furió, 2005: 627).

Així, a Paterna, si en 1950 el cens de població ens oferia la xifra de 9.736 habitants, en aqueixa dècada es viurà un considerable increment demogràfic, i el 1960 el municipi comptarà amb 16.314 veïns, com a conseqüència de la immigració. Durant els anys seixanta continuaran arribant famílies immigrants, cosa que propiciarà que les xifres de població de 1970 siguen de 21.965 habitants (Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana, 2005, 12: 64-65). Ara bé, si en les etapes anteriors el creixement demogràfic provinent de la immigració anava a parar a les coves, en aquesta etapa ja no se n'excavaran més, sinó que la població nouvinguda passarà a nodrir els blocs d'habitatges, de recent creació.

Mentrestant, Benimàmet, des dels anys cinquanta va incrementar llur població per l'arribada d'immigrants procedents de Terol, Conca, i de l'interior valencià. Si en 1960 tenia 8.615 habitants, la població augmentarà a 10.279 habitants en 1970 i a 10.948 en 1975 (www.jdiezarnal.com).

Fou una època de fortes transformacions socials. El creixement econòmic va propiciar l'augment de les classes mitjanes i de la població activa industrial i terciària, i la reducció del nombre de jornalers i xicotets llauradors, cosa que generar una profunda transformació en la mentalitat, en els costums i en els modes de vida. La societat valenciana dels anys seixanta es va incorporar a la «societat del consum» (Furió, 1995: 627-628).

5.2. ABANDONAMENT I DETERIORAMENT DE LES COVES

Sota el paraigües de la visió negativa de les vivendes excavades, amb l'arribada del «desarrollismo» l'aspiració de la majoria dels covers, malgrat que algunes coves ja disposaven dels serveis moderns, fou traslladar-se a un pis o a una casa. *«Las cuevas eran viviendas populares dignas, comparándolas con chabolas o barracas, pero con el*

cambio de hábitos y la mejora del nivel de vida dejaban de ser viviendas deseables» (Torres, Villalba i Santana, 1987: 47). De fet, tal com indica Daniel Carmona, «*la expectativa del nuevo modo de vida urbano supuso el abandono casi inmediato de la mayor parte de los hábitats de casas-cuevas*» (2006: 284). D'eixa manera, moltes coves, bé es llogaren, bé restaren abandonades.

Els nostres informants també parlen d'eixe canvi de percepció, de mentalitat. Un informant em deia que socialment Paterna passà de ser un poble amb bastant activitat, a ser pràcticament un barri de València, per la qual cosa la població va començar a demanar millor qualitat de vida, i les coves eren vistes com a quelcom marginal, sobretot per als que governaven. Així, l'any 1958 o 1959, després de la *riuada del 57*, es bastiren els Grups de la Mercè, i en 1961 o 1962 les cases de Tinent Meri per a la gent que vivia en les coves. Les coves quedaren abandonades quan se n'anaven els covers als pisos, i aleshores va entrar gent conflictiva (Entrevista 3).

Una explicació semblant era la que em donava un altre informant en una entrevista, en la qual m'explicava que a partir de 1965-1970 el deteriorament va ser molt important: les primeres famílies que se n'anaven ja no tornaven, i les coves quedaren abandonades. I aleshores hi havia gent que entrava dins, i al final el deteriorament va ser força important, de tal manera que l'ajuntament va prendre la decisió de tirar coves (Entrevista 4).

El tema és que allí tenies l'aigua, tenies el vàter, ací tu tenies que anar al vàter pel matí a tirar lo que havies fet, *después* anar al depòsit a carregar aigua, *ahí* ja aprofitaves el viatge, *luego* tenies un depòsit en el qual tenies que omplir-lo pa tindre l'aigua. Allí en els grups a part de que tenies el vàter, l'aigua la donaven pel matí [...] I açò era més *cómodo*. [...] anar-se'n a un piso perquè era la moda. Açò de les coves passà que arribà un moment que escomençaren a desestabilitzar, la gent abandonà. Però no lleven les coves, sinó deixen que s'ocupen, que se robe (Entrevista 2).

El problema que había era los váteres. [...] estaban en el corral. Pero cuando se llenaban había que vaciarlos. Porque no había desagües (Entrevista 5).

Jo recorde a ma mare en unes ànsies terribles d'anar-se'n a una casa. Una volta vaig vindre de treballar i vaig veure un porc, un porquet, en el galliner, que *entonces* casi totes les coves tenien un gallineret i vaig dir al meu germà, «Ramon, ira, ira, els pares van a criar un porquet!». I tots els dies anàvem a veure-lo quant havia crescut eixe porquet. I un dia, quan ja s'havia fet de 90 quilos, el porc va desaparèixer i li preguntí a ma mare «i el porc? Ara que estàvem *casi* aulorant les xulles». Diu: «el porc, fill, era pa comprar un solar pa fer-se una casa». (Apunt Media, 2019)

En el cas de Benimàmet, també s'abandonaren coves i entrà gent conflictiva: *«Desde finales de los años 60 una nueva población se va estableciendo en las cuevas y chabolas. Unos alquilándolas a sus dueños, otros, simplemente, pegando una patada a la puerta de las que están abandonadas o cerradas...»* (Torres, Villalba i Santana, 1987: 48).

Per altra banda, una informant, en una conversa posterior a una entrevista, em va parlar del canvi que va suposar per a ella el fet d'anar-se'n a viure a un pis: *«Açò és la cova meua i ahí on vivia jo m'asomava i veia la cova meua»*. Diferència? *«A vore, jo pensava que era millor perquè era un pis»*. Però no millorava en res, no? *«No. Era molt més xicotet, 20 metros menos que la cova, sense contar que allí eixies al carrer i estaves en el carrer i en la gent, i ací ma mare no me deixava eixir al carrer. I era no res [escassos metres] que no era que ten anaves a altre barri»* (Entrevista 1).

Així, a Paterna, en els anys seixanta i setanta, la major part de les coves de la Torre, com també les d'altres barris, restaren abandonades, per la qual cosa prompte es trobaren en un important estat de deteriorament (www.centro.paterna.biz).

Hoy la mayor parte de barriadas de cuevas, que por lo blancas y limpias eran el orgullo de los paterneros, presentan un lamentable estado de conservación. Las cuevas, aunque a muchos nos duela, están condenadas irremediabilmente a desaparecer. Nada tenemos que oponer; en buena hora ocurra esto, que siempre será preferible a contemplarlas en el lamentable estado en que se encuentran (Alfonso, 1977: 146).

Daniel Carmona, ens ofereix una excel·lent explicació del procés de degradació de les vivendes abandonades a Minas de Hellín, encara que ací obviarem els fragments que fan referència al deteriorament de les cases de superfície, i solament farem ús del de les coves:

Sin nadie que mantenga las viviendas, el inexorable proceso protagonizado por los agentes erosivos naturales se va cobrando sus primeras víctimas: los revocos y revestimientos. El deterioro es mucho más rápido en el exterior de la vivienda rupestre y en las construcciones superficiales expuestas a la acción eólica, la lluvia y los cambios de temperatura. En el interior rupestre los enjalbegados y los revocos de la pared rocosa se deshacen por la filtración de la humedad y caen progresivamente comenzando por las partes más próximas al suelo. Cuanto más profundo es el ambiente, más escasa es la ventilación y más intensa la acción química de la filtración, permitiendo la acumulación de potentes depósitos

polvorientos que quedan in situ, a resguardo del viento. Los interiores de las estructuras superficiales no sufren tanto la acción erosiva de la humedad y se preservan mejor hasta que el debilitamiento de su cara exterior permita el desmantelamiento estructural.

El siguiente paso tiene consecuencias estructurales. En las casas-cuevas afecta a las pseudo-fachadas rupestres, que ceden ante el desmoronamiento de los estratos margosos derivados de su dilatación por la humedad y de la acción sustractiva del viento y la escorrentía. [...]

En el interior rupestre la fragmentación en grandes bloques de los estratos duros que conforman los techos, fruto de los empujes estructurales y de la acción química del agua, tienen como resultado los desprendimientos en los puntos de contacto de muros y tabiques con la roca. Cuando los desprendimientos han debilitado lo suficiente el techo se pueden producir los consiguientes desplomes que generarán depósitos de bloques, que se irán rellenando de aportes sedimentarios sucesivos, hasta el total colmatado de la cueva (Carmona, 2007: 182-185).

Ara bé, en el seu estudi arqueològic de les vivendes de Minas d'Hellín, Carmona assenyala que el grau de conservació d'algunes coves abandonades era bastant superior al de la majoria de les cases de superfície que també havien restat abandonades, cosa que evidència llur capacitat per a tenir una prolongada vida útil si es duu a terme un adequat manteniment (2007: 186).

Una informant de Benimàmet em va explicar que el motiu pel qual es va anar de la cova on vivia a un pis, va ser per la caiguda de dues coves a prop de la seua: «*la primera cueva que se cayó, estaba a dos o tres metros de donde yo vivía, pero no se cayó entera, se cayó la parte del corral. [...] Y mi madre cogió miedo y alquilamos un piso en la calle Espartero, de Burjasot*» (Entrevista 5). Segons em va dir aquesta informant en converses posteriors, eixes coves que van caure estaven habitades; a més a més era gent que havia viscut tota la vida en cova.

Com hem explicat en el tercer capítol, una cova per a poder mantenir-se requereix d'una constant ventilació. En els pobles de l'Horta, en la part final de les coves s'excavaren corrals (a cel obert), per a possibilitar un sistema de circulació de l'aire en l'interior de la vivenda. Els problemes apareixien quan l'aire trobava barreres en la circulació. Per tant, l'actitud dels residents era força important en la conservació de la cova: les portes i les finestres no podien romandre molt de temps tancades. D'eixa forma, fins i tot en una

cova habitada, si no hi havia una ventilació adequada o es tallava la circulació de l'aire, es podien generar problemes, que de no posar remei, podien agreujar-se, fins a l'ensorrament de part de la vivenda, tal com ho explica Beatriz Piedecausa en llur tesi doctoral:

cabe destacar que el escaso mantenimiento de muchas agrupaciones excavadas en nuestro entorno provoca una reducción drástica de sus condiciones de habitabilidad ya que la iluminación insuficiente o, principalmente la inexistencia de ventilación provocan desprendimientos en los acabados superficiales interiores. Si no mejoran las condiciones ambientales, el problema se agrava indefectiblemente y esta situación puede incluso conllevar un derrumbe parcial o total de la construcción subterránea (Piedecausa, 2012: 126).

Per altra banda, el fet de llogar les coves a persones que, fins llavors havien estat alienes a elles, sovint era un factor que contribuïa a accelerar llur degradació, senzillament per la falta de cura i dedicació, com així em va explicar una de les informants, que llogà la seua cova: «eixa cova estigué en mans d'una gent que me l'ha feta pols, tancaren uralites, els corrals, la cova estava mig caient. Volien fer-se en la cova. Ma mare la llogà als pares d'aquests energúmens, sense contracte ni res, volien fer-se amb ella» (Entrevista 1).

5.3. LES COVES, UN EXPONENT DE POBRESA

En 1974 el Ministeri de la Vivenda va requerir «informació detallada de quantes són les coves, xaboles o construccions inadequades...» a Paterna, i la resposta va ser que hi havia 304 coves habitades repartides en 13 nuclis, amb un total de 270 famílies, que equivalen a 1.027 veïns (Segura, 2009: 471-472). Mentrestant, segons un estudi realitzat per l'APA del col·legi Marista de València, en eixe mateix any, el número de coves i xavoles a Benimàmet era de 216, en què vivien 966 persones (Torres, Villalba i Santana, 1987: 50).

En una entrevista realitzada en 1970 a Gerardo Salvador, alcalde de Paterna, aquest assenyala que:

Estamos asimismo presenciando la creación de grupos de viviendas de tipo social, como las 106 promovidas por el Ayuntamiento y las del Grupo de San Pedro de la Obra Sindical del 18 de Julio. En breve será iniciada la construcción de 600 viviendas de aquel tipo, para acabar con las cuevas y chabolas de nuestro término y sus problemas (Nuñez i Villalba, 1970: 70)

Podem veure com el Ministeri de Vivenda, l'estudi de l'APA del col·legi Marista de València i l'alcalde de Paterna equiparen coves amb xavoles. Maria Eugenia Urdiales fa una comparació entre ambdues tipologies de vivenda: malgrat que en ambdós casos són vivendes d'auto-construcció, la xavola presenta un caràcter temporal, i llurs pobladors són nouvinguts sense arrels en el lloc d'assentament; mentre que la cova es caracteritza per tenir un caire més permanent, sobretot en les zones de tradició covera (1985: 90), com seria és cas de Paterna i Benimàmet, on tenim constància de l'existència de coves habitades des de les acaballes del segle XVIII, malgrat que en èpoques de crisi, com la postguerra, les famílies nouvingudes recorrien al recurs de llogar –o excavar-se– una cova.

Per tant no és comparable una cova amb una xavola, i tal com hem vist en els capítols anteriors, les coves han tingut una valoració pejorativa no solament per no disposar de condicions d'habitabilitat bàsiques, sinó per aspectes socioculturals.

Per altra banda, en una conversa amb una informant, que va viure en una de les coves de la Torre fins al tretze anys, quan li vaig preguntar si creu que les coves les enderrocaren pel tema dels desaigües, em va respondre de manera rotunda que no, que eixe tema al final es va anar solucionant.

Imatge 19. Cova a les Carolines (<http://www.jdiezarnal.com>)

De fet, la majoria de les coves que han aconseguit romandre dempeus —a excepció de les que restaren abandonades—, actualment disposen dels mateixos serveis que disposa qualsevol casa «normal», com aigua corrent, sanejament, llum elèctrica, antena de televisió, bany, etc., tal com hem pogut veure en les coves a què hem accedit durant el treball de camp, i en molts llocs, aquest tipus de vivenda és demandat, si no per a viure de manera permanent, sí com a segona residència.

La paradoxa és que la majoria dels/de les informants que van viure a un cova ens afirmen que no existia una visió negativa cap a les coves, ni cap als covers, que eren gent pobre com també hi havia moltes famílies pobres que vivien en cases «normals», però malgrat açò, en la majoria de casos, en els anys seixanta, a la primera de canvi, les seues famílies se n'anaren a viure a un pis.

Per altra banda, mentre s'estava produint l'enderrocament dels conjunts de vivendes excavades a Paterna (fet que veurem en el següent apartat), hem trobat alguns discursos que mostren el rebuig cap a les coves, i el suport a llur desaparició:

Siguiendo el plan general de la Villa, recientemente se acometió el derribo de las famosas cuevas. Medida acertadísima que siempre preconicé y que se hacía necesaria por el buen crédito de Paterna. Debo decir una vez más que personalmente jamás me entusiasmaron estas viviendas subterráneas. Ya lo hemos dicho al principio: eran un triste exponente de pobreza (Nuñez, 2008 [1980]: 316).

Ací tindriem un exemple de sociocentrisme destructiu (Caballero, 2013), quan diu que per al «*buen crédito*», és a dir, per a la bona imatge de Paterna, calia dur a terme l'enderrocament de les coves. Així, ens trobem amb el desig d'eradicar aquestes vivendes per la vergonya que suposaven per ser un exponent de pobresa.

Fins i tot, un antic cover, en un article que va escriure a principis de la dècada dels huitanta, assenyala que, malgrat sentir nostàlgia perquè aquest tipus de vivenda ha format part de la vida i del paisatge de Paterna, i ha donat sostre a centenars de famílies d'escassos recursos econòmics durant moltes generacions, veia amb bons ulls la desaparició de les coves per «l'evolució i el progrés d'esta vila engrandida i moderna, que nos ha omplit de “abellers” que veuen a les humils covetes com a recialles de pobres i encara pijor, quan havien arribat a ser niu i amagatall de moltes classes de delinqüència» (López, 2008 [1982]: 442).

Així, el progrés d'una vila engrandida i moderna resultava incompatible amb la presència de les «humils covetes», les quals eren «recialles de pobresa», i des del seu abandonament, «amagatall de delinqüents». Ací el sociocentrisme es caracteritzaria per un discurs de rebuig a les coves per part d'un antic cover, és a dir, un rebuig cap al propi origen, cultura i identitat, per tant, un auto-sociocentrisme (Caballero, 2013: 12).

D'eixa forma, la percepció que les coves representaven un problema capital les condemnava a desaparèixer, per estar vinculades, com venim insistint al llarg del treball, als estrats més baixos de la societat, i des de la marxa de les famílies coveres tradicionals, a refugi de delinqüents i població transeünt, en el llimb de la legalitat, com podem veure en el cas de les Carolines: *«actualmente, la calle Campamento traza una frontera con otro mundo, el de la imaginación y el “lumpen” más increíble. Es una población más o menos transeúnte, que utiliza las pocas cuevas restantes, y las chabolas abandonadas por sus primitivos ocupantes»* (Torres, Villalba i Santana, 1987: 43).

Son inmigrantes que vienen con lo puesto, o que en cuanto pueden se trasladan a otra vivienda. Son también gente que nunca estará en condiciones de salir de allí por sus medios, y que se convierte en población estable. Son los desechos del desarrollismo: albañiles lesionados o cargados de hijos, gente de edad, minorías marginadas, población transhumante, como gitanos o mercheros...Población sin empleo fijo y con muchas dificultades para conseguirlo, que ya entonces malvivía del empleo sumergido, del peonaje temporal, de la recogida de frutas y hortalizas, de chatarra y cartones (Torres, Villalba i Santana, 1987: 48).

5.4. DESALLOTJAMENT I ENDERROCAMENT

No totes les famílies se n'anaren a un pis per un canvi de percepció, sinó que en molts casos l'abandonament de la cova va ser forçat. I a més a més, segons afirmen alguns/es informants, a Paterna moltes famílies no sols hagueren de patir l'expropiació de la cova, sinó que hagueren de pagar el preu de l'excavadora:

Tot *lo* que és el passeig per dalt, tot això ho van expropiar. I on està l'esplanada de la Torre, on està la Cova Gran, tot *lo* que siga afonat això és expropiat. I *además* ho varen fer molt *marrà*, perquè varen fer pagar a les famílies *lo* que va costar l'excavadora (Entrevista 1).

Imatge 20. Xiquets mirant a través del buit d'un corral d'una cova de Camales (ABC, 1975).

En una entrevista amb un informant, el qual és aparellador, li vaig comentar que altres informants m'havien dit que hi hagué gent a què li expropiaren la cova i, a més a més, hagueren de pagar el preu de l'excavadora, i que algunes d'aquestes persones quan passà un temps van cobrar, però d'altres van morir sense haver cobrat, a la qual cosa em va respondre: «Perquè no ho tenien documentat. Primer que havien viscut sense documents i sense contribució. Si tu no pagues jo no te vaig a pagar» (Entrevista 3). No debades, una informant, que va viure a una cova a les Carolines, em va comentar que la cova en què va viure li la compraren a la seua cosina, la qual havia passat a ser la propietària, per a enderrocar-la, «perquè pagava la contribució».

A Benimàmet, a la primeria dels anys setanta es va crear l'Associació Familiar, que entre els seus primers objectius es trobava l'eradicació del «*chabolismo*», del «*cementerio para vivos*» que havien esdevingut les coves, per la qual cosa resultava necessari enderrocar-les, perquè pensaven que si no ho feien, serien ocupades per població indigent (Torres, Villalba i Santana, 1987: 49):

Una campaña de denuncia consigue el 1976 el derribo total de las Camales. El Ayuntamiento franquista recurre a métodos expeditivos, y se libra del problema. [...] El nuevo Ayuntamiento elegido en 1979, será mucho menos enérgico al enfrentarse con el problema de las Carolinas (Torres, Villalba i Santana, 1987: 49).

Lo que pasa es que no sé por qué [les] tiraron, empezaron a tirar y no salvaron ninguna, no lo entiendo. Porque todas mal no estaban, yo me acuerdo que la mía estaba perfecta. ¡Estaban perfectas! (Entrevista 5)

D'eixa manera, l'Associació Familiar dugué a terme llur objectiu de manera parcial, perquè aconseguiren l'enderrocament total de les coves Camales el 1976, però les de les Carolines no van ser enderrocades en la seua totalitat, i en quedaren algunes dempeus. Sobre els terrenys en què es trobaven les coves de Camales es va bastir un parc.

Com indica Joan Nogué, «la pèrdua traumàtica del sentit del lloc condueix a un conflicte intern, personal, que pot arribar a tenir greus conseqüències socials» (2010: 39-40). *Personal*, per exemple, una informant m'explicava que, quan tenia 5 o 6 anys, gran part de la seua vida tenia lloc a l'espai exterior de l'habitatge, i en el moment en què se n'anà als blocs de vivendes de la Mercè, situats a escassos metres de la seua cova, va deixar d'eixir al carrer: «Era com si m'haguera anat a un altre poble» (Entrevista 1). *Socials*, com reflecteix un article publicat en el diari ABC en 1975, el qual mostrava la desolació de veïns de Benimàmet que anaven a ser obligats a abandonar les coves en què havien viscut les seues famílies, generació rere generació, des de feia més d'un segle, i per tant havien d'*emigrar* a una altra vivenda. En alguns casos l'abandonament forçós de llurs habitatges va suposar un trauma per a moltes d'aquestes persones, perquè es van veure obligades a canviar de municipi:

Los propietarios de las cuevas han recibido una carta de la Delegación del Ministerio de la Vivienda en la que, entre otras cosas, se les dice: «Deberá usted tener en cuenta que las llaves de la nueva vivienda no le serán entregadas en el caso de que la cueva no quede absolutamente vacía y la misma sea demolida, considerando que este tipo de construcciones son ruinosas y peligrosas».

La vivienda que el Ministerio ofrece a esta gente no está en Benimamet, sino en otro pueblo, y no la ofrece gratuitamente, sino que habrán de pagarla con una entrada de treinta y dos mil pesetas y mensualidades de mil durante veinticinco años.

Los vecinos del barrio Camales están desolados. [Les han dicho que el Ayuntamiento convertirá los solares en zona verde. Pero sospechan que transcurrido algún tiempo crezcan allí edificios]. ¿Por qué no nos facilitan vivienda en el mismo pueblo? ¿Por qué tienen que obligarnos a dejar no sólo el lugar donde hemos vivido familias enteras desde hace un siglo, sino también de nuestro pueblo? (Carrión, 1975: s.p.).

Les famílies coveres de les Camales van ser (re)allotjades en 1975 en els blocs de vivendes de la Plata, mentre que les de les Carolines, ho serien el 1979 en el barri de «les 613», en el terme municipal de Burjassot. Per tant, en alguns casos no solament hagueren de canviar de vivenda, sinó també de municipi (Torres, Villalba i Santana, 1987: 49)⁶. El poema titulat «Coves de Paterna» reflecteix aquesta situació, el dolor per haver d'abandonar les coves (Carrasco (1995 [1971]: 69):

Coves blanques, quasi ossos de la nit
coves trencades pels pics i els temps
amb un sospir d'anys i de segles
on les persones viuen en limitada soledat.

Fumerals grossos i aixatats, blancs sentinelles
sota la foscor de les nits d'hivern...
sota el blau pur de les nits d'estiu...
Formes estranyes, on els ulls s'obrin
Contemplant amb plaer tanta sobrietat.

Coves que se'n van, deixant ferides al vent,
Fumerals que sostenen fred i calor –adéu!
Es farà terra aquells sentiments d'antany
que se n'aniran en silenci, per deixar espai.
La torre mare guardadora de tant d'encant
És en silenci pensant tota aquella soledat.

Una informant, que va viure a una cova a les Carolines, em va explicar que algunes coves –les de les Carolines, les del Barranc no, perquè eren «forats» entre les pedres–, com per exemple la seua, «eren millors que els pisos on se n'anava la gent». Aleshores li vaig preguntar «¿per què les tiraren *entonces*, si estaven per a viure?», i em va respondre que

N'hi havien algunes pitjors. Algunes pitjors i algunes millors. N'hi havien bones, però *claro* si agarren les dos que estaven *algo* mal [del clot], és que escomençaren en Benimàmet que s'afonà una cova, i *entonces* els donaren una *vivienda* i alguns que dien, *umm es que mi casa está*, ja dien pa que els donaren una casa.

⁶ Una informant, que va viure en una cova de les Carolines i que viu a Burjassot, corrobora aquest fet: «la gent de les Carolines els dugueren ací, al 613, a molts se'ls dugueren *ahí*» (Entrevista 6).

Per altra banda, una gravació de TVE de principis dels anys huitanta, de tan sols 4 minuts de duració, titulada «Les coves de Paterna», ens informa que en aquell moment «ja no es pot viure oficialment a les coves. L'Ajuntament ha donat pisos als coveros, i promociona la conservació d'un petit nucli per a activitats artesanals». En la gravació es fa una breu entrevista a dues coveres, mare (M) i filla (F):

–(P): Vostès en algun moment han pensat en deixar la cova?

–(M): Mai.

–(P): Per què?

–(M): Perquè m'ha dolgut sempre anar-me'n de la cova perquè la va fer m'aguelo. Jo tenia piso pa anar-me'n. I jo no me volia anar a piso, perquè me dolia soltar la cova.

–(P) A vostè li agrada viure ací o se n'aniria?

–(F) A mi m'encanta. No se'm han anat per culpa d'això, perquè mos agrà molt i estem còmodes, i estem molt bé.

–(P): I quina diferència hi ha entre fa 30 o 40 anys, quan hi havia més coves, ací més gent vivint en les coves, i ara que pareix que estan derruïdes i volen altra volta recuperar-les?

–(F): Bueno, recuperar-les no les recuperaran mai de la vida.

–(P): Però n'hi ha algunes que l'Ajuntament les ha restaurat i pareix que...

–(F): Total n'han restaurat dos, això no té res que vore.

–(P): Dos. N'hi ha moltes més que estan..

–(F): Pa tirar. Diuen que van a tirar *lo* que queda. D'ací ma casa *hasta* la torre no toquen res.

–(P): I vostès han continuat vivint a pesar de tot.

–(F) Nosaltres sí. Si no vinguera una cosa d'obligat, que va d'ací a la torre, que mos tiren a tots, mosatros no pensem anar-nos.

A Paterna també s'enderrocaren coves per a urbanitzar carrers. Així, una acta municipal, recollida per José Escrich, indica que «entre 1976 y 1977 se ordenó el derribo de algunas de las cuevas de Alborchí. Demolición urgente de cuevas en las denominadas de Zaragoza, en su parte izquierda de las mismas». En els anys huitanta es va produir la «demolición de varias cuevas de las de Godella por encontrarse en estado ruinoso, y declaración en estado de ruina de varias cuevas al final de la calle Mallent y Meri» (2003: 513-514).

Abans que començaren a ser enderrocades, a Paterna hi havia 1.600 coves (Escrich, 2003), i moltes d'elles no van poder sobreviure i van ser aniquilades, víctimes de les polítiques urbanístiques. L'obertura de carrers no solament va implicar la ruptura del particular urbanisme de les coves, sinó l'expulsió i el desarrelament de molts veïns. A

més a més va suposar la destrucció de infraestructures emblemàtiques de la identitat d'aquests barris, com el depòsit d'aigua que marcava la separació entre les coves de la Torre i les de Godella, on actualment podem albirar la Cova Gran.

Per la seua banda, a Burjassot, segons Francisca Arnau (s.d.), els últims reductes rupestres van desaparèixer en els anys seixanta. Mentrestant, a Godella, en la mateixa dècada van ser enderrocades les coves de la carretera de Bétera, i en la dels setanta, les de la Devesa (Ferri i Ruíz, 2000: 23-24).

López Dabó, en el seu estudi arquitectònic de les coves de Crevillent, respecte a la visió negativa cap a aquest tipus de vivenda, assenyala que:

Está claro que estas apreciaciones se han desarrollado con el tiempo y con la evolución que ha tenido nuestra sociedad, ya que estas tipologías constructivas surgieron para cubrir unas necesidades habitacionales en un momento dado de la historia y que al ir progresando se están considerando, en algunas ocasiones como elementos obsoletos, “pobres” y que ya no pueden cumplir esas necesidades habitacionales presentes (2016: 134).

Però en aquest treball hem pogut veure com la visió negativa cap a les coves no solament es va produir amb l'arribada del *progrés*, és a dir a partir dels anys seixanta, per una millora del nivell adquisitiu de moltes famílies i un canvi de mentalitat, sinó que l'etnocentrisme i el sociocentrisme han estat presents des del mateix moment de la formació d'aquests assentaments. Tal com assenyala Fernando Aranda:

La presión urbanizadora de las últimas décadas, falsos higienismos, problemas sociales mal diagnosticados, prejuicios y el desconocimiento de los valores históricos y artísticos de esta arquitectura singular ha causado su práctica desaparición (1991: 53).

En definitiva, tal com indica Daniel Carmona (2006), l'hàbitat, com qualsevol aspecte de la cultura, no és quelcom estàtic ni immutable, sinó dinàmic i canviant. I per tant, allò que realment era necessari en el cas de les coves, no era llur enderrocament, sinó l'arribada dels serveis d'abastiment i de les infraestructures de sanejament, d'electricitat, etc. Elements que produiran un canvi molt gran en aquestes vivendes, no debades hui l'interior d'una cova es diferencia ben poc del de qualsevol casa.

6.

LA PATRIMONIALITZACIÓ DE LES COVES

Parlar de patrimonialització significa centrar la mirada en els processos de construcció social del patrimoni (Herrero, 2015: 13). No debades, allò que coneixem com a patrimoni no és cap essencialisme, sinó un constructe social: per a ser considerat com a tal caldrà ser activat pels agents encarregats de l'activació patrimonial (Prats, 1998; Bodí, 2018). Per tant, el patrimoni no existeix com a tal fins que no es construeix el discurs que el crea i dona a conèixer els valors amb què s'associa, els quals justifiquen la seua preservació. Ara bé, els valors i discursos que justifiquen la necessitat de preservar un determinat referent cultural són construccions històriques, per la qual cosa estan en constant revisió (Agudo Torrico, 2012: 7). D'eixa forma, quan es centra la mirada sobre un element i passa a ser considerat com a patrimoni, adquireix un valor afegit que el situa en l'esfera de la sacralitat, per la qual cosa esdevé un bé a preservar, no pel seu ús –possiblement haurà perdut la seua funció original–, sinó per allò que representa.

Així, podem considerar la patrimonialització com un procés en el qual s'atribueix una significació simbòlica a un element, el qual esdevé patrimonial (Dormaels, 2011), un element que és seleccionat i reelaborat per a nous usos socials (Roigé i Frigolé, 2014).

El patrimonio entendido como proceso, supone la transformación paulatina de elementos seleccionados y su reconversión a partir de la creación de nuevos valores. Pero la idea de proceso supera el hecho concreto de patrimonio, remitiéndonos a un contexto más amplio que incluye dinámicas político-económicas que se desarrollan a lo largo del tiempo, así como sujetos implicados en ellas. [...] El patrimonio como fenómeno social no puede considerarse aislado de los sistemas políticos y económicos de los que forma parte (Del Mármol, 2017: 22).

6.1. LA CONSTRUCCIÓ PATRIMONIAL DE LES COVES (1971-2000)

Daniel Carmona assenyala que als conjunts de coves que havien sobreviscut a l'huracà demolidor dels anys seixanta i setanta se'ls va relegar de l'herència patrimonial, ja que no tenien una fàcil cabuda en la formació del *patrimoni*, sobretot perquè la subsistència

de focus residuals en algunes ciutats, que servien de morada de grups marginals, i per la permanència dels prejudicis de la societat cap a aquest tipus d'hàbitat. Així, la consideració que el fenomen cover era quelcom més propi de la cultura nord-africana que de la nostra havia estat molt vinculat a l'abandonament i la posterior desaparició de molts assentaments de coves, que eren considerats com un quist que calia extraure. D'eixa manera, alguns conjunts de vivendes excavades restaren en un tipus de llimb, presents materialment, però relegats de l'*herència* patrimonial. Finalment, el «*exotismo acabará siendo su vía a la consideración popular de patrimonio y el turismo su puerta de entrada*» (Carmona, 2006: 284).

Aquesta dificultat en la formació com a *patrimoni* (de la construcció patrimonial) de les coves de què parla Carmona, per exemple la podem veure en el relat «Ofrenda al río Turia», en què podem llegir que:

las cuevas de Ribarroja no contenían obras de arte rupestre, ni eran monumentos arqueológicos por lo que enorgullecerse, ni podían presumir de folclóricas, como actualmente lo son las Cuevas del Sacro Monte u originales como las cuevas de Guadix, sino que eran cuevas normales y artificiales excavadas ex profeso para ser habitadas por las gentes más humildes de la localidad, posiblemente desde sus inicios del asentamiento de la población (Tadeo, 2009).

És a dir, segons l'autor de dit relat, les coves de Riba-roja del Túria no tenien cap valor perquè no eren monuments ni contenien obres d'art, sinó que eren coves *normals* i *artificials*. ¿Les de Guadix no eren normals i artificials? Les coves d'aquesta localitat granadina, com també les de Paterna o les de Riba-roja serviren de morada a centenars de famílies, que van bastir llur habitatge excavant en el terreny. Qualsevol vivenda excavada –allò que solem anomenar cova o casa-cova– és artificial, perquè és el resultat d'una excavació en el terreny.

A Paterna, paral·lelament al procés de desallotjament i enderrocament massiu de vivendes excavades que hem vist en el capítol anterior, es van iniciar els processos de patrimonialització de les coves. Les primeres activacions es van produir a inicis dels setanta, quan les coves dels voltants de la Torre van ser declarades, junt amb aquesta, Monument Històric-Artístic.

Un informant em va explicar que hi hagué un alcalde a Paterna, Rafael Alfonso, el qual era un estudiós de la ceràmica i del patrimoni local, i el 1977 va publicar el llibre *Notas*

para la historia de Paterna. Segons aquest informant, Alfonso va ser qui va proposar la reforma de la Torre, amb la qual es va implicar molt, com també amb les coves dels voltants (Entrevista 4). Hem fet una ullada a aquesta obra, en la qual l'autor assenyala que les coves estaven condemnades a desaparèixer, a la qual cosa no havien d'oposar-se, perquè ja havien complit la seua funció, ser «vivenda dels pobres», i «les coves són d'una època», per la qual cosa ja no tenien cabuda en el present, i menys en el futur, almenys si volien aspirar al progrés. Malgrat açò, a continuació apostava per la conservació d'algunes coves, les que havien estat declarades Monument Històric-Artístic:

Hoy la mayor parte de barriadas de cuevas, que por lo blancas y limpias eran el orgullo de los paterneros, presentan un lamentable estado de conservación. Las cuevas, aunque a muchos nos duela, están condenadas irremediabilmente a desaparecer. Nada tenemos que oponer; en buena hora ocurra esto, que siempre será preferible a contemplarlas en el lamentable estado en que se encuentran. Las cuevas son de una época; cumplieron una misión como vivienda del pobre; todo en esta vida es contingente y finito, las cuevas también.

Aunque entendemos deberían conservarse algunas, por lo menos el núcleo declarado monumento histórico artístico de interés local, y deberían conservarse como testimonio histórico (Alfonso, 1977: 146).

Segons Daniel Carmona, el vertader punt d'inflexió respecte al valor patrimonial de les coves vingué en els anys huitanta, arran de les paraules de Patrick Saletta, Director General del Forum UNESCO, el 1986:

debemos hacer mención a la desaparición del patrimonio excavado frente a la barbarie urbanizadora que intenta acabar con él. La tradicional asociación mental de la cueva con bajos estratos sociales no ha hecho sino poner en peligro todo este legado. El pueblo ha asociado psicológicamente hábitat subterráneo como madriguera, antro tenebroso o cubil del diablo, ignorando que hoy en día cerca de 60 millones de personas residen dignamente en cuevas repartidas por el mundo (citat per Carmona, 2006: 285).

Així, el discurs patrimonial va generar una nova percepció cap a les coves, cosa que va propiciar un canvi de valoració i d'actitud: a partir d'aqueix moment, en alguns llocs, com a Paterna, malgrat que les coves no estaran totalment desposseïdes de llur condició pejorativa, seran convertides en patrimoni, procés en què el discurs global ha tingut un paper destacat. Per tant, a partir de discursos globals s'han aplicat polítiques locals.

D'eixa forma, l'arquitectura excavada, que fins llavors havia estat vista de manera pejorativa, com a *troglodita*, passà a ser vista com a tradicional i autèntica. Si en el passat les coves s'associaven a *pobresa*, sovint a cultura nord-africana, i per tant a element aliè de la pròpia cultura, i a vivenda primitiva; des d'aqueix moment, en canvi, passaran a ser associades a *autenticitat*, a «la nostra història i identitat».

Com apunta Daniel Carmona, a les coves «*se les da la consideración de algo exótico y la prueba de ello es que son fácilmente convertibles en reclamo turístico y alojamiento rural*» (2006: 286). No debades, en molts llocs l'exotisme ha estat la via per aconseguir la consideració de patrimoni de les coves, i per tant, la salvació de les que aconseguiren romandre dempeus.

Aquest exotisme no solament és un fenomen actual, sinó que en el passat les coves també atreïen l'atenció dels visitants il·lustres que visitaven aquests indrets. Així, per exemple, en el cas de Paterna, en una notícia de *La Correspondencia de Valencia* de 1925 podem llegir que: «*dignifican al pueblo donde nacieron desde el momento que, a fuerza de curiosidad y buen gusto, lograron que esas cuevas, en parte, llamaran tanto la atención, que incluso su majestad el Rey se dignó visitar*». En concret fou el monarca Alfons XIII qui visità Paterna el 12 de maig de 1923, i va estar en la cova nº 17 de l'actual carrer del Trinquet, una de les coves de Palau. També articles de revistes es feien ressò d'aquest exotisme: «*Además, cómo olvidar, sobre todo en una búsqueda de lo pintoresco, las viviendas de los trogloditas? Porque, señores, en pleno siglo XX hay trogloditas en el mismo término municipal de Valencia*» (Almela i Vives, 1930).

Ara bé, la diferència de l'exotisme actual de les coves amb l'exotisme d'altres èpoques cal cercar-la en el context social i econòmic: des de la darrerïa del segle XX ens trobem en el marc d'una economia que s'ha reconvertit al sector terciari, és a dir, als servicis i al turisme. Així, com apunten Roigé i Frigolé: «*Se confía en el patrimonio como un instrumento que puede aportar recursos turísticos y que puede generar una renovación de la oferta utilizable por otros sectores dentro de un desarrollo sostenible*» (2014: 9-10). De fet, tal com podem llegir en el *Informe Socioeconómico de Paterna*:

Paterna se ha incorporado a la dinamización turística mucho más tarde que otros municipios de la Comunidad Valenciana. Sin embargo, ha apostado fuerte por esta actividad. Prueba de ello es que, desde mayo de 2000, Paterna adquirió, según declaración de la Generalitat Valenciana, la categoría de Municipio de Interés Turístico. Algunas iniciativas turísticas son: la creación por parte del

Ayuntamiento de una Oficina de Turismo que se ubica en una de las cuevas de interés turístico.

Seguint a Julio Bodí (2018), a Paterna les coves es situen en un *espai calent* en termes patrimonials. De fet, les coves de Palau i de la Torre, com llur nom indica, estan situades als peus del Palau i de la Torre, dos dels principals emblemes de la població, i a un tir de pedra del Calvari, el qual es troba a pocs metres de l'altre conjunt de coves que ens ha arribat fins als nostres dies, el del Batà. No debades, la Torre, el Palau i el Calvari han estat declarats Bé d'Interès Cultural per la Generalitat Valenciana⁷.

Seguint les idees de Luis Silva, les coves de la Torre i del Batà han estat oficialment classificades com a patrimoni històric i arquitectònic, segons la modalitat de dalt a baix, és a dir per iniciativa del govern (2014: 169). Així, la preservació d'aquests conjunts de coves ha contribuït a l'aposta de convertir Paterna en una atracció turística, a través de l'explotació dels seus monuments històrics –la Torre, el Palau i el Calvari, entre d'altres–. Que aquesta classificació ha estat de dalt a baix queda patent quan recordem que no totes les coves van ser salvades de convertir-se en enderrocs, sinó les que el poder va decidir convertir en patrimoni.

En definitiva, el procés de patrimonialització s'ha caracteritzat per un fenomen de metonímia que ha convertit allò que històricament era víctima del rebuig social en patrimoni.

6.2. PRÀCTIQUES I USOS DE LES COVES A PATERNA

Entre les pràctiques patrimonialitzadores dutes a terme a Paterna cal destacar la imitació d'elements arquitectònics de les coves. Així, si fem una visita al parc de Palau i de la Torre, al voltant dels pocs clots que han arribat fins als nostres dies, els quals apareixen de manera dispersa, ens trobarem amb construccions que imiten formes arquitectòniques coveres: murs de corrals i xemeneies. Amb aquestes imitacions tindríem un exemple de procés de retradicionalització de l'arquitectura. Al bell mig del

⁷ Bé d'Interès Cultural és una figura de protecció regulada per la Llei 16/1985, de 25 de juny del Patrimoni Històric Espanyol, que posteriorment va ser assumida per les legislacions de les comunitats autònomes. Tal com podem llegir en el segon article de la llei del Patrimoni Cultural Valencià, els Béns d'Interès Culturals: «Són aquells béns que per les seues singulars característiques i rellevància per al patrimoni cultural són objecte de les especials mesures de protecció, divulgació i foment que es deriven d'aquesta declaració».

parc també destaca la presència d'una sèrie de murs que semblen representar un laberint.

Imatge 21. Zona de les coves de la Torre a Paterna (Fotografia de l'autor)

Aquesta construcció genera crítiques de desaprovació dels/de les informants; de fet assenyalen que ha esdevingut el lloc al qual moltes persones porten als seus gossos per a fer les seues necessitats. En alguns casos, les crítiques també afecten als elements que imiten fumerals i corrals, com així em manifestava una informant en una conversa, quan li vaig preguntar: «Què te pareix *lo* que han fet en el parc?»

Preciós [ironia]. Igual que els fumerals de pega. Jo pa que vuic uns corrals i uns fumerals de pega, me vols dir? El *laberinto* dius, sí, *vaya mierda, vaya mierda que utilizan los dueños de los perros pa cagar*; i pa pixar, *bueno* no està mal... I dius *shhh*. És un pegot. Aixina com te dic que sí m'agrada *lo* que han fet en la Cova Gran, la biblioteca i digam el *anfiteatro*, teatre romà que han fet. Això està xulo, està bé, *lo* que no m'agrada gens, ho senc molt, ni el *laberinto* ni la font. Que pinta això *ahí*, no m'agrada gens.

Així, tal com assenyala Eliseu Carbonell, la distància i la profunditat històrica són l'estendard que s'enarbora en les accions de construcció patrimonial. Fins i tot, quan la patrimonialització es basa en la rèplica o la recreació, com en el nostre cas seria la construcció d'elements que imiten l'arquitectura de les coves, allò que es pretén és justificar una continuïtat entre el passat i el present, una durabilitat –perdurabilitat– a través del patrimoni (2018: 19).

Per altra banda, una de les pràctiques patrimonials vinculades a les coves més cridaneres que podem trobar a Paterna la tenim amb la Cova Gran. A l'interior de la edificació es troba la biblioteca municipal. Si les construccions que imiten elements arquitectònics de les coves generen les crítiques dels informants, no ocorre el mateix amb la Cova Gran, que té la seua aprovació, malgrat que es va bastir on abans hi havia coves, les quals van ser expropiades i enderrocades.

Entre els nous usos de les coves hem de destacar l'adquisició, la restauració i l'habilitació per part de l'Ajuntament de huit coves a la Senda del Batà, entre 1984 i 1991, les quals, una vegada netejades i rehabilitades –amb el reforçament de murs, sostres i façanes–, van ser convertides en l'Espai Cultural Coves del Batà, inaugurat el 2003.

D'altres nous usos podem destacar la cessió de coves a artesans, com també a penyes i associacions. Així, per exemple, l'Ajuntament recentment ha cedit una cova, situada en el carrer Coves del Palau, a la Federació Interpenyes de Paterna, que *«se adecuará para albergar actividades y actos organizados por esta entidad»*, una cova que ha estat molt de temps inactiva (Las Provincias, 17 de juny 2018). Si recorrem els voltants de la Torre podrem veure coves i cases-cova en què a les façanes hi ha símbols que expliciten que són la seu d'una penya o associació.

Algunes coves particulars es converteixen en dobles museus: la cova en si mateixa, i les obres que s'exhibeixen i són objecte de contemplació. Continent i contingut es reforcen. És el cas de l'Espai Cultural Coves del Batà, format per huit coves contigües, però també de coves particulars, les quals son mostrades per llurs propietaris, com és el cas d'una cova enclotada, situada a escassos metres de la torre, en què tingué lloc una entrevista en profunditat (Entrevista 2). Aquest informant em va dir que mostra la cova a totes les persones que volen veure-la, sovint visitants que s'apropen encuriosits al clot.

Imatge 22. Una sala de l'Espai Cultural Coves del Batà (Fotografia de l'autor)

En juliol de 2018, les coves de Paterna esdevingueren un plató de cinema amb el rodatge de diverses escenes de la pel·lícula *Dolor y Gloria*, de Pedro Almodóvar (Las Provincias, 17 de juliol 2018). De fet, una vesprada que em vaig apropar a Paterna per a dur a terme una entrevista, em vaig trobar amb un dels clots de la Torre cercat. Més tard, l'informant entrevistat em va comentar que havien cercat part de la zona de les coves perquè anaven a rodar diverses escenes d'una pel·lícula de Penélope Cruz, i les escenes tenien lloc dins d'una cova.

Per altra banda, com apunten Xavier Roigé i Joan Frigolé: *«Se confía en el patrimonio como un instrumento que puede aportar recursos turísticos y que puede generar una renovación de la oferta utilizable por otros sectores dentro de un desarrollo sostenible»* (2004: 9-10). Així, en 2011, Compromís per Paterna va proposar l'elaboració d'un pla per a posar en valor els atractius del municipi, i es va queixar perquè Paterna *«no aprovecha su potencial turístico que, además, podría ser un yacimiento de empleo si estuviera bien gestionado»*. Segons la regidora de la coalició, Loles Ripoll:

Paterna es el municipio que cuenta con más variedad de atractivos en su término: huerta protegida, bosque, yacimientos arqueológicos, un museo de cerámica de los más importantes de España, una torre árabe y unas cuevas muy bien conservadas. Todo esto puede ser un atractivo turístico municipal que dinamice también otros sectores, como la hostelería y el comercio". Segons explicava la

regidora de Compromís, la “propuesta, para tratar de la manera que se merece el patrimonio, pasa por elaborar un plan que revitalice la historia, la cultura y los parques naturales de Paterna, y que la haga más atractiva para el turismo (Paterna al día, 11 de maig 2011).

Imatge 23. Cartell de la Ruta de les Coves (En <https://www.paterna.es>)

De les iniciatives turístiques que s’han dut a terme cal destacar la *Ruta de les Coves*. El procés de patrimonialització de les coves ha actuat com un element més del complex cultural-patrimonial de Paterna –que s’afegeix a la Torre, al Palau, al Calvari, al Museu de la Ceràmica, etc., com a productes culturals–. Per tant:

es un ejemplo de valorización por atribución al objeto patrimonial de un valor sui generis o extraordinario, que siempre es concebido como ajeno al valor económico del mismo, aunque se haya pensado para su inserción en el mercado de bienes culturales a través, fundamentalmente, del turismo cultural y gastronómico (Alegret, 2012: 40).

De fet, després de la visita guiada, que és gratuïta, hi ha una degustació obligatòria en un bar del poble.

Imatge 24. Un clot de les coves de la Torre (Fotografia de l'autor)

Ara bé, malgrat l'activació patrimonial de les coves, si ens apropem als voltants de la Torre, a través de la majoria de façanes i murs que tanquen els corrals podrem apreciar l'estat de deteriorament –malgrat que moltes coves estan habitades– del conjunt cover.

De fet, cal destacar que a Paterna encara hi ha coves habitades. Però s'ha perdut el caire de *veinisme* que segons els/les informants hi havia en el passat, del clot com a centre de les relacions socials. No debades: *«Los habitantes se protegen de las agresiones externas cegando las bocas de los patios y construyendo tapias y otras sobreelevaciones que distorsionan la imagen genuina del barrio»* (Aranda, 1990: 54). També hi podem veure reixes en les obertures –portes i finestres– de les façanes de totes les coves. En els accessos de la majoria dels clots hi ha una reixa. Durant el treball de camp he accedit a diverses coves. Aquestes disposaven de tots els serveis de la vida moderna: aigua, llum, sanejament, etc.

Sovint no és fàcil diferenciar una casa d'una cova, perquè en moltes vivendes excavades s'ha afegit una construcció annexa, la qual ocupa el front de la cova. És el cas de les coves del carrer Prevere Miquel Pérez: la part excavada queda en segon terme, i en moltes ocasions només és ocupada durant alguns mesos de l'any, els estivals, per a gaudir del confort tèrmic.

Seria el cas d'una de les coves que he visitat durant el treball de camp, la qual es troba sota l'avinguda Pérez Galdós. En aquest cas es tracta d'una casa que té la cova al dessorra, per tant una casa-cova. Malgrat que llur propietària resideix en la planta baixa, a què s'accedeix per l'avinguda adés esmentada (nº 14), a través d'una escala metàl·lica es pot descendir al pati –en el subsòl–, des del qual s'accedeix a la vivenda excavada, que es troba en perfectes condicions. No debades, en el moment en què tingué lloc la visita, la cova estava ocupada de manera temporal per uns familiars de la propietària. Al fons de l'habitatge hi ha un corral, el qual es troba situat al bell mig del passeig Pérez Galdós –és un dels corrals que podem veure davant l'escala de Bonavista–. La propietària, mentre em mostrava la cova va lloar la bonança climàtica d'aquest tipus de vivenda: *«A mi açò m'agrà pa l'estiu, ja pot fer ponentada que vullgues, que ahí no t'enteres de res»*.

Imatges 25 i 26. Estança i corral d'una cova visitada. (Fotografies de l'autor)

6.3. TENSIONS I CONFLICTES AL VOLTANT DE LES COVES A PATERNA

En el processos de construcció patrimonial es produeixen tensions. En aquest apartat analitzarem les disputes que s'han generat a Paterna al voltant de les coves en els darrers anys, tant entre veïns/propietaris i l'Ajuntament, com entre les diferents formacions polítiques locals.

6.3.1. *Crítiques dels covers⁸ a l'Ajuntament*

Si ens apropem pels voltants de la Torre podrem albirar l'estat d'abandonament en què es troba aquest indret. Este fet genera les crítiques dels covers a l'Ajuntament:

jo critique molt a l'Ajuntament, perquè coves inclús de l'Ajuntament, abandonaes. N'hi ha una senyora que no és patenera, *ademés* no parla ni el valencià ni històries, que té una cova per dins i per fora [impressionant], i la veus emblanquinada. [...] Però sí, està molt abandonat, fa anys. [...] Està tot *descarcatat*, *bueno* les plantes que tenen *ahí* i no sé què. Una [cova] de l'Ajuntament, que entres per *Presbítero*, que té una escalinata, està, no pots entrar, és que no pots entrar (Entrevista 4).

No debades, segons un altre informant, les coves que es troben en pitjor estat són les municipals. Algunes coves que tenen els corrals als peus de la Torre, a les quals s'accedeix pel carrer Miquel Prevere Pérez, són propietat de l'Ajuntament. Segons m'explicava este informant mentre recorriem aquest indret després d'una entrevista en profunditat que havia tingut lloc en la seua cova, eixa és la raó per la qual, si ens apropem als murs que tanquen els corrals i mirem cap a dintre, els veurem completament abandonats, i en una estat lamentable.

perquè ara, les que més abandonaes estan són municipals. Perquè n'hi han unes quantes... Però les que està vivint la gent, així com jo la *gaste*, raere que els veïns estan, allà en el clot també n'hi han dos o tres [en el clot de les coves de la Torre nº 98-101]. A on està la gent, la cova no té problemes (Entrevista 2).

Per altra banda, en les entrevistes ens hem trobat amb crítiques a les restauracions, i als tècnics encarregats de dur-les endavant, pel seu desconeixement del funcionament de les coves:

Però ara, la part de dalt, l'error de quan restauren i fan coses en les coves [...] pa que no entre la humitat aïllen. El problema no és que no entre la humitat, el problema és que no ix. *Entonces* se queda ací, ara pujarem i veuràs que n'hi han

⁸ Quan parlem de covers no solament estarem referint-nos a persones que actualment viuen en les coves, sinó també a les que hi van viure en el passat.

taques d'humitat. I és perquè [entre] *lo* que és el formigó i [el sostre, el terreny] de la cova ja hi ha una separació. En la vida havíem tingut humitat i *ahora* en dos o tres anys des que han restaurat la casa [una casa que hi ha damunt de la cova] (Entrevista 2).

De fet, malgrat ser un espai protegit s'ha permès la construcció d'una casa sobre les coves, cosa que ha generat problemes de transpiració en la cova que hi ha al dessota.

Per altra banda, també ens trobem amb crítiques a l'actuació en les coves municipals de l'antiga terrisseria de Paco Giner:

Jo estava de jardiner en l'Ajuntament, i teníem el magatzem en un cova, al costat de la de Paco, allí teníem la jardineria. *Esa* cova ara està amb una paret, abans eixa cova era una muntanyeta. La cova era una muntanyeta amb piteres i plantes. En eixa cova, pos *ahí* arribava l'estiu i allí estàvem tancats, en el hivern calents. Què passà? Pos que arribà la restauració, i quan fan la restauració, *para* que no entre la humitat, *pam*, fan tot eixe muro que han fet, i *ahí* en totes les coves en la part de dalt li fiquen un *tocho* aixina de formigó i damunt li fiquen la pintura esta transparent. *Ahí* n'hi ha una muntanya. Clar, a partir d'*ahí* la cova eixa perd tota la identitat. A on teníem nosaltres l'habitació, a on se *sentavem*, *ahí* no n'hi havia humitat. Ascomençà a eixir una taca en la paret, d'humitat, i ara en hivern te mors de fred i en estiu te mors de calor. Ha perdut tot (Entrevista 2).

L'entitat encarregada de garantir la protecció de les coves, per ser patrimoni, és l'Ajuntament (a escala local). Així, com acabem de veure es produeix una tensió entre les reformes i rehabilitacions que s'han dut a terme, i la vida quotidiana dels residents, com també per l'abandonament institucional d'aquest espai, que es troba bastant deteriorat. Arran de la gravació per a una pel·lícula en una cova, un informant va fer la següent crítica a la xarxa social *Facebook* el 17 de juliol de 2018:

Está claro una torre y unas cuevas de película, yo estoy contento por la campaña y el reconocimiento tal vez mundial de este espacio “pro”tegido de las cuevas y la torre, una vez más se nos llena la boca de alagos y maravillas, mañana el sueño se habrá acabado, los coveros y coveras volveremos al mundo real, la dejadez, la ignorancia, la apatía, el entorno de las cuevas y la torre volverá a ser ese solar que habitan gente extraña “trogloditas” volveremos a las meadas, cagadas, a las piedras, volveremos a la mala educación, me sabe muy mal tener que decirlo así, pero es lo que siento. Para mí es uno de los mejores rincones que tiene Paterna. Y siempre está en mi corazón.

Així, aquesta «dejadez, ignorancia y apatía» de l'administració local cap a les coves, malgrat que són patrimoni, la indiferència cap a «ese solar que habitan gente extraña “trogloditas”», genera les crítiques dels covers a l'Ajuntament, «perquè en teoria sobre llei estan protegides, la Torre i les coves al voltant de la Torre, ixes estan protegides, per

lo tant, si no les protegeixen estan faltant a la llei i estan incomplint-la, però *bueno...*» (Entrevista 4). De fet, com podrem veure en el següent apartat, l'abandonament de les coves esdevé un factor per a les crítiques de les formacions polítiques de l'oposició al partit que governa l'Ajuntament. Així, per exemple, Compromís va criticar en 2016 l'abandonament i deteriorament de la zona de les coves de la Torre, per l'acumulació de la brutícia en aquest espai i la presència de grafitis en els murs (Diari La Veu, 11 d'agost 2016).

Tal com podem llegir en una notícia, en desembre de 2013 els/les participants en el taller «*Rehabilitación de las cuevas de la Alfarería*» van pintar dotze coves i llurs xemeneies del carrer Prevere Miquel Pérez i del parc de la Torre. Però pocs mesos més tard ja es requeria d'una nova passada de pintura, perquè les pintades havien fet de nou acte de presència (Las Provincias, 25 de maig 2013).

Però sí està molt abandonat, fa anys. Jo te vaig a dir que [...] els distints governs municipals que han passat, només arribà el PP [...] però és aixina, i un estiu començà en una colla de gent jove *pam pam*, i les va repassar, totes les que n'hi han enfront, les va repassar per dalt i per les façanes, totes pintaes [...] Ara és una pena. [...] (Entrevista 4).

De fet, durant el treball de camp hem pogut albirar nombroses pintades en façanes, murs i xemeneies de les coves de la Torre. Observar l'estat en què es troba aquest indret ens fa plantejar-nos una qüestió: ¿patrimoni, de qui? ¿De tota la població de Paterna? ¿O solament dels residents i propietaris de les coves, i de les persones que hi van viure? Quan escoltem de boca d'alguns informants els actes vandàlics que es duen a terme en aquest espai, veiem com les coves com a patrimoni no són de tota la població de Paterna:

lo de les pedres és una cosa! A mi m'han tirat de pedres! Les d'este tamany [molt gran] no les baixe jo [al clot], les tiren. Sí. Esta planta l'altre dia jo vinc, mira veus, trencà. Pam! Esta pedra, l'altra, i ascomençaren a tirar. *Lo* que passa és que jo les vaig ficant per *ahí*, perquè si les trac [fora del clot] les tornen [a tirar]. [...] Per què no eixim ací a tocar? Pos perquè te pot caure una pedra. Sí, *entonces* se fiquem dins i estem tocant [...] I pam! *Sales*, i al final agarres als nanos, parles en ells, i és que *ha sido él, yo no he sido. Pero eso, vamos*, que de pedres grosses. Pos aixina n'hi han moltes coses, ja és el tema dels xiquets i de l'Ajuntament de no fer una campanya [de conscienciació]. Tu vas a la plaça del Poble, i allí no van a tirar [pedres] (Entrevista 2).

Per altra banda, el passat 5 de juliol es va posar en marxa un procés de participació ciutadana, en el qual es pretenia mantenir reunions entre veïns i veïnes, responsables

municipals, i tècnics de la UTE –la empresa encarregada de dur a terme les obres de rehabilitació de l'espai de les coves–, per a definir les bases del projecte (www.paterna.es, 2 d'agost 2018).

Una vesprada de finals de setembre, vaig mantenir una interessant conversa amb un informant –propietari d'una cova, al qual temps arrere havia entrevistat–, sobre el procés de participació en la rehabilitació de les coves. Li vaig comentar que havia llegit en la premsa que s'havien dut a terme reunions entre veïns de les coves i l'Ajuntament, i em va contestar: «Sí, perquè volen fer una intervenció per millorar l'espai, ara sembla que ja s'han oblidat, entre altres coses perquè açò ho portava una regidora de Compromís i ara no estan en el govern⁹, i les coves sols les utilitzen per omplir-se la boca». Tot seguit li vaig preguntar si havia anat a alguna reunió. Em va respondre que «sí, vàrem fer una, per explicar el projecte, després l'equip que ha preparat el projecte contactes personals, des de que ha desaparegut Carme Gaya [la regidora de Compromís] està paralitzat tot».

Llavors li vaig dir que pensava que s'havien fet més reunions, i li vaig preguntar si hi havia una associació de veïns de les coves, i em va respondre que no. Aleshores em digué que «el món de les coves i els coveros és *raro*, però la cosa està aixina de mal, si hi ha 50 coveros cadascú té una visió diferent i prima més el interès individual que el col·lectiu i també ideologia». Li vaig comentar que aleshores hi havia poc a fer, i em va respondre:

Que jo recorde és la primera vegada que des de l'Ajuntament han fet *algo* per intentar arreglar l'entorn de les coves i tot han sigut problemes per part dels covers, desconfiança en part justificada, perquè sempre que ha dit de fer *algo* ha sigut mentira, inclús *lo* més senzill que és la neteja, l'administració ha passat, sols tens que anar per allí i veure com està l'entorn.

Per últim, cal esmentar que l'estat de les coves de l'Espai Cultural Coves del Batà també genera crítiques:

Açò no està en condicions. Tu passes pa ca allà i dóna asco. [...] Ací se podien fer cursos. Ací n'hi han dos sales que es poden fer cursos de poca gent, però que la gent vinga totes les setmanes i que açò se utilitze. Dic *ahí* en estiu, fer recitals de poesia, fer recitals acústics, jo que sé, que la gent se *asome* no soles pa botar de

⁹ Compromís per Paterna deixà el govern de Paterna en agost de 2018, després de trencar el pacte que mantenia des de 2016 amb el PSOE.

dalt a baix que fan els nanos que un dia se trencaran el cap, i és que fan animalaes, que vegem que açò n'hi ha vida, que és un racó molt *bonico*, però que està ple de desconxats, cada volta més, i n'hi han peces molt interessants, sí, però estan mal cuidaes (Entrevista 1).

6.3.2. *Les coves com a camp de batalla política*

Fa uns anys, l'Ajuntament de Paterna, a través de la iniciativa del regidor Manuel Palma (PP), va estudiar la possibilitat de llogar sis coves municipals amb l'objectiu d'obtenir rendibilitat econòmica, *«respetando que su uso sea compatible con su declaración de Bien de Interés Cultural»*. Seguint a Joan Frigolé (2014), ens trobaríem ací amb una *«mercantilización de lo autentico»*. El PSOE es va oposar rotundament a aqueixa possibilitat, i va recordar que eixes coves estan protegides legalment, per la qual cosa, llogar-les o vendre-les és *«un auténtico crimen contra el patrimonio cultural paterno»* (Paterna al día, 26 septiembre 2011).

Mentrestant, des d'Esquerra Unida, llur portaveu, Javier Parra, va advertir que si el govern local intentara vendre les coves animarien als veïns a ocupar-les pacíficament per a defensar-les: *«Si al gobierno local se le ocurre vender las cuevas vamos a llamar a que sus legítimos propietarios, el pueblo de Paterna, a que las defienda»* (Paterna al día, 27 de septiembre 2011). Unes setmanes més tard podíem llegir a la premsa que:

Los socialistas quieren evitar que el Ayuntamiento de Paterna alquile las cuevas municipales y por ello ha pedido que todas ellas sean declaradas Patrimonio Cultural Valenciano. [...] el PSPV también pedirá que se declare a todo el conjunto Monumento Histórico-Artístico Local. Consideran que las cuevas municipales «tienen que destinarse a un uso público como se ha venido haciendo hasta ahora con las ya restauradas (Las Provincias, 26 octubre 2011).

Uns anys més tard, a l'estiu de 2016, Compromís va criticar l'abandonament i deteriorament de la zona de les coves de la Torre, per l'acumulació de brutícia en alguns indrets i la presència de grafitis en els murs. Aquesta formació política lamentava que era *«un greuge per al poble que el seu patrimoni de les coves de l'entorn de la Torre estiga només com a escenografia del Partit Popular per a fer-se la foto, eixir en premsa i després ni enrecordar-se d'ell»* (Diari La Veu, 11 d'agost 2016).

Imatge 27. Aspecte de la Cova del Rei en 2017 (Fotografia de l'autor)

No debades, malgrat la protecció que suposadament confereix el fet de ser patrimoni, si ens apropem a les coves de la Torre podrem albirar l'estat de degradació i d'abandonament en què es troba aquest indret, sobretot si mirem l'interior dels corrals, però també si ens fixem en murs i parets, que estan desconxats, o en les brosses que hi ha per tot arreu, etc. Resulta sorprenent aquest estat d'abandonament, sobretot perquè les coves formen part del *Catàleg de Béns i Espais Protegits de Paterna*, i són Bé d'Interès Cultural (BIC). Segons manifestava Juanma Ramon (de Compromís), en desembre de 2012

poguérem comprovar els bons resultats dels treballs de restauració del taller d'ocupació, que havia posat en condicions un total de 12 coves i part de les xemeneies del parc. Però hui, arran de les queixes dels veïns i veïnes, hem tornat al mateix lloc i la visió ha estat una altra, prou decebedora i que confirma el que ja resulta demostrable: el PP no s'estima el patrimoni de Paterna i el deixa que es perda pel seu menyspreu (El Punt Avui, 11 de maig 2013).

Per altra banda, en el carrer Trinquet es troba la Cova del Rei (nº 17). El patrimoni simbolitza el passat, i en eixa representació legitima el seu valor (Del Mármol, 2017: 5). Un exemple d'aquest fet el tindriem amb aquesta cova, la qual va rebre la visita del rei Alfons XIII el 12 de maig de 1923, per la qual cosa la seua conservació patrimonial representa un esdeveniment històric del passat.

La cova roman dempeus, però durant els primers mesos del nostre treball de camp vam poder albirar com es trobava en un estat total d'abandonament, no debades restava pràcticament en ruïnes i l'accés a la cova estava colonitzat per vegetació (Imatge 27). Aquesta cova ha generat la disputa entre el PP i el PSOE. Així, segons paraules de l'actual alcalde socialista de Paterna Juan Antonio Sagredo: *«Seguimos fomentando la puesta en valor de nuestro patrimonio. Estamos orgullosos de nuestras raíces y queremos que las casas-cueva sigan siendo un referente en Paterna. Por tanto, queremos que la Cueva de Alfonso XIII sea un reclamo cultural y turístico más de nuestra ciudad»* (Las Provincias, 29 de juny 2018). És a dir, s'empra el fet que el rei Alfons XIII va estar en aquesta cova, cosa que propicia la seua conversió en patrimoni, i la utilització com a reclam turístic.

En 2015, Sagredo, quan encara no era l'alcalde, va criticar al PP per posar a la venda la Cova del Rei, element històric que formava part dels béns de l'empresa municipal SUMPA des de 2008 i del *Catàleg de Béns i Espais Protegits de Paterna*. Va qualificar de *«aberrante, vergonzosa e irresponsable»* la gestió de protecció del patrimoni de tot el poble que el govern del PP estava duent a terme. De fet, uns mesos abans, el PSOE ja havia denunciat l'estat d'abandonament en què es trobava dita cova, a la qual Sagredo considera *«un bien municipal protegido que refleja cómo era la vida de los paternerros en el siglo XVIII»*, i es lamentava que aqueix abandonament *«esté dejando huérfanos de historia y cultura a todos sus vecinos»* (El Meridiano, 18 de febrer 2015). Mentrestant, des del PP, la resposta de la llavors alcaldessa fou que

es patético que quieran darnos lecciones de conservación del patrimonio histórico municipal desde el partido que decidió expropiar gran parte de las cuevas del entorno de la torre para luego destruirlas y hacer un parque urbano a base de cemento emulando las construcciones de corrales y chimeneas de las cuevas que meses antes habían derribado (El Meridiano, 18 de febrer 2015).

Com apunta Joan Frigolé, el patrimoni no és una mercaderia, però contribueix a la creació de serveis i productes que esdevenen mercaderies per a generar diners (2017:

40). La creixent importància del patrimoni cultural per a l'economia capitalista genera reaccions. Així, en una notícia podem llegir que per a Compromís l'entorn de les coves no pot esdevenir un nucli comercial, i van recordar a Manuel Palma (PP) que el Pla Especial de Protecció i Reforma Interior (PEPRI) de la Torre i Palau «*especifica muy claramente que los usos de las cuevas son culturales, residenciales y artesanales, denominando como uso incompatible el resto, entre los cuáles entendemos que está el de local de negocio*». Continua:

Incluso, el mismo PEPRI especifica en su capítulo de actuaciones permitidas que queda prohibida la colocación de publicidad comercial, con lo cual es complicado abrir un negocio sin que pueda tener un rótulo en la fachada, aspecto que no sabemos si Palma ha tenido en cuenta para alquilarlas como local comercial (Paterna al día, 4 octubre 2011).

6.4. LA SITUACIÓ DE LES COVES A BENIMÀMET

Juan Agudo (2012) indica que els valors i discursos a través dels quals es construeix el patrimoni canvien segons l'escala geogràfica i temporal. Així, si a Paterna des de fa dècades les coves estan considerades com a patrimoni, com un element valuós de la història i la identitat local, a Benimàmet, a principis del segle XXI encara s'estava lluitant per l'eradicació dels darrers i escassos vestigis de vivendes excavades, tal com podem llegir en un reportatge publicat en *El País*, signat per Lydia Garrido:

Forman parte del paisaje por el que transitan muchos de los vecinos de Benimàmet cuando acuden, por ejemplo, a la estación del tren. Las cuevas están a pocos metros del término de Burjassot, detrás del colegio de la Natividad, junto a un conjunto de casas adosadas y a poca distancia de la vía. Es una propiedad privada en estado de abandono en la que se guarecen toxicómanos y camellos, donde acaban desguazados y quemados algunos vehículos y donde juegan los niños de la zona porque es el espacio abierto no asfaltado más próximo que tienen.

Desde hace seis años, la asociación de vecinos y la oposición política reclaman una actuación urgente. [...] La última propuesta pretende inyectar cemento para solidificar el techo de las cuevas (que pisan viandantes y sobre el que juegan los niños) para evitar el que se adivina inmediato desplome (El País, 1 de febrer 2004).

La calle de Doctor Buen está cortada porque pasaban coches, y no sé si te habrás dado cuenta que rellenaron una cueva [...] y han puesto como dos pilones. [...] Pues bajo hay cuevas. Lo que pasa es que no encuentran a los dueños, porque eso se tiene que llenar o tirar para rellenarlo y volver a pasar los coches (Entrevista 5).

Imatge 28. Cova segellada en la part final del carrer Doctor Buen (Fotografia de l'autor)

El primer dia de treball de camp a Benimàmet, la majoria de persones a què em vaig apropar en el parc de Camales per a conversar sobre les coves m'indicaven que ací no queda cap cova, «*en Doctor Buen sí, aún queda muestra de ellas*», un buit que hi ha al costat de la via: «*Abajo, no se ve el agujero [l'accés] pero tienes que ir por la carretera que han hecho que va a salir a la estación de la Cantereria, a la izquierda tienes alguna*». Es tracta del clot que denunciava el reportatge de *El País* de 2004.

Així, després que diverses persones m'indicaren que allí hi havia un «forat» en què encara quedava alguna cova, em vaig dirigir cap a aqueix punt per a veure el forat. Mentre cercava eixe antic clot, una dona que venia caminant darrere de mi, quan va passar per on em trobava es va aturar i em va preguntar si estava buscant alguna cosa. Llavors li vaig dir que estava cercant el solar d'una antiga cova, i em va dir que estava damunt d'ella. Em va explicar que «*todo esto es cueva*», referint-se a aqueixa part del carrer Doctor Buen.

Tot seguit em va comentar que algunes de les cases d'aquesta part final del carrer Doctor Buen encara tenen la cova. «*Si tú ves esta casa [la del cantó], tu veras que la fachada se va yendo, se va yendo, porque todo abajo es todo cueva. Entonces se va [inclinant]». «Tiene la cueva, [està] encima de la cueva. La casa esta la hicieron, que no sé cómo se arriesgaron a hacerla, pero esto cualquier día a lo mejor hace boom [es cau], que no lo sé, que puede caer»*. Li vaig preguntar si hi havia més coves dins de cases en aquest carrer, i em va dir que sí: «*Todas estas casas bajas, están encima de cuevas. Algunas desde su casa pueden bajar. Algunas. Las que están bien conservadas. Y las que eran de ellas*».

Per altra banda, en una conversa que vaig dur a terme en el parc de Camales amb tres persones que van viure a una cova, dos homes i una dona majors, la nostàlgia d'un dels homes, que diu que havien d'haver conservat alguna cova, com han fet a Paterna, es troba amb la resposta oposada de la dona: «*¿Pa qué, pa nidos de ratas?*». Tot seguit tornà a fer una interrogació retòrica: «*¿Pa qué van a dejar una ahí, a ver pa qué?*», a la qual, l'altre home respon: «*Pa que venga gente*» [fent referència a drogoaddictes].

Ens trobem ací amb una expressió de sociocentrisme («*nido de ratas*»), la qual associa coves amb lloc de reunió de drogoaddictes. Es produiria així un auto-sociocentrisme, que «*se traduce en la actitud de rechazo hacia el propio origen, cultura o identidad*» (Caballero, 2013: 12): aquesta informant, que va ser covera, considera que d'haver-se conservat alguna cova «seria un niu de rates», per la qual cosa era preferible la seua desaparició.

Per altra banda, una pràctica vinculada a la patrimonialització consisteix en marcar simbòlicament l'espai, per exemple amb la col·locació de plaques. En el web de Participació ciutadana i acció veïnal de l'Ajuntament València ens hem trobat amb una proposta de 2016 que proposa la senyalització dels espais en què hi hagué coves, com també la recuperació i posada en valor dels escassos exemplars que queden dempeus:

Benimàmet desde siempre fue un pueblo que se recordaba por su multitud de barrios de cuevas como Camales, Carolinas, Regina, Vista Alegre, Pedrereta,...y ahora mismo los vestigios de las mismas están en sus últimos momentos con escasos ejemplos en Carolinas y en muy mal estado. Mi propuesta es crear un icono, similar al de Paterna para señalar las entradas a la población, una pequeña construcción simbólica de la existencia de cuevas de Benimàmet en los diferentes lugares donde existieron estas viviendas. Incluso además de la señalización, rescatar donde sea posible los últimos vestigios de las mismas. Es

una acción cultural muy importante para las generaciones que ya no han conocido estas construcciones populares (<https://decidimvlc.valencia.es>).

En octubre de 2018, una notícia ens informava del projecte del parc de Carolines, el qual inclourà la recuperació de coves i un camp de futbol. En el cos de la notícia podem llegir que el projecte inicial contempla *«la recuperación de la memoria histórica de Benimàmet»*. El futur parc, *«que dará respuesta a las necesidades de esparcimiento, juego y deporte del vecindario, también recuperará la memoria de esta zona, de la vegetación y de las cuevas, tres de las cuales se restaurarán para darles un uso administrativo o asociativo»* (El Diario, 21 d'octubre 2018). És a dir, que aquestes tres coves de les Carolines seran convertides en patrimoni, i se'ls donarà un nou ús. Per tant, com assenyala Juan Agudo (2012), el patrimoni no és cap essència, per la qual cosa no existeix com a tal fins que no es construeix el discurs que el crearà i donarà a conèixer els valors amb què s'associa, els quals justificaran la seua preservació, o en aquest cas, recuperació.

Allí está [en les Carolines] la [cova] que yo te comenté, que queremos, esa tiene dueño eh, lo que pasa es que sí, nosotros, la Asociación de Benimàmet sobre todo quiere que, a mí me gustaría que el Ayuntamiento, cuando pudiera, que la expropiaran y arreglarla. Porque comunica con dos o tres más [coves] (Entrevista 5).

Imatge 29. Cova enclotada a les Carolines (Fotografia de l'autor)

En la vuitena de les huit diapositives que componen el projecte del parc de les Carolines, titulada *Una tierra habitada / Recuperar cuevas*, podem llegir que: «Es imposible determinar cuántas y cuáles de las Casas-cueva podrán y deberán recuperarse», però en la fase del projecte caldrà «determinar que usos deberán alojar, determinando su régimen de propiedad, arrendamiento o concesión». Respecte al règim de propietat podran ser: de propietat i ús públic; de propietat pública i ús privat; o de propietat privada. Pel que fa als possibles usos, estableix el següents: Hosteleria i restauració; centre de interpretació; serveis de manteniment del parc; locals de joventut; locals públics de lloguer per a esdeveniments als veïns; clubs socials i/o associacions; i clubs esportius (mcparquitectura.com).

Es que no he entrado, vale, pero estamos ahora cobrando de los socios [de l'Associació de Veïns de Benimàmet], que se paga una vez al año, que pagamos 10 euros [...] Y lo estamos cobrando y vamos por las casas, y el otro día fuimos a casa de una chica que dice, que ella en la parte del velódromo [el velòdrom Lluís Puig] tiene un trozo de terreno y cueva, lo que pasa que está tapiada porque se metía gente. [...] Quiere que se lo expropien, para la parte del parque que van a hacer (Entrevista 5).

Segons Juan Agudo el patrimoni és un valor aplicat a un referent cultural, el qual és seleccionat per a representar un nosaltres específic, i és llur capacitat d'evocació el factor que determina la seua conversió en patrimoni (2012: 8). Així, segons aquesta definició, en alguns pobles de tradició covera, les coves no han estat considerades (seleccionades) com a patrimoni, perquè no han assolit aquesta capacitat d'evocació del nosaltres, per la qual cosa els valors associats a eixe mode de vida haurien quedat relegats, en alguns llocs estigmatitzats. De fet, en altres pobles de la rodalia de València, com Burjassot o Godella, a penes queden vestigis visibles de l'existència de coves:

Actualmente, a diferencia de Paterna que ha sabido mantener y conservar sus cuevas, no queda vestigio alguno de ellas, tan sólo permanecen en la memoria de los más mayores. Su carácter marginal, maldito incluso, les ha llevado a perecer en mano del progreso, borrándose toda huella de una forma de hábitat tan peculiar de nuestros ancestros (Arnau, 2012: s.p.).

Durant el treball de camp, moltes persones amb què hem conversat a Burjassot i Godella ens han indicat que en alguns llocs d'aquests pobles encara hi ha coves dins de cases, o fins i tot al dessota dels blocs d'habitatges que es bastiren quan s'enderrocaren, com ocorre en alguns edificis de la zona limítrof d'ambdues poblacions.

En definitiva, tal com assenyala Dormaels (2011), el patrimoni no és un objecte, en el nostre cas les coves en si mateixa, sinó la significació simbòlica que se li atribueix a dit objecte. En el cas de Paterna, les coves representen la història i la identitat local, i per tant són patrimoni. A Benimàmet, però, malgrat la preservació d'alguns exemplars, com la cova enclotada que hi ha a les Carolines, no se li ha atribuït aquesta significació simbòlica, almenys fins a l'actualitat. No debades, seguint a Davallon (2014), ha sigut recentment quan s'ha produït la «troballa» del seu valor patrimonial. Ara bé, aquest valor patrimonial, o significació simbòlica, no és la mateixa per a tota la població, tal com hem pogut observar durant el treball de camp, on hem trobat informants –persones que van viure a una cova– que, des de una postura d'auto-sociocentrisme sostenen que si no s'ha conservat cap exemplar millor: («*¿Pa qué, pa nidos de ratas?*»).

7.

CONCLUSIONS

Carles Bohigues, en *Temes d'Etnografia Valenciana 1* assenyalava sobre les coves en el territori valencià que: «és sorprenent que, a pesar de la seua abundància i dispersió geogràfica, no les haja tingudes en compte la iconografia dominant, que s'ha limitat al binomi València-Barraca» (1983: 200). Després del recorregut que hem dut a terme en aquest treball, no resulta gens difícil entendre per què la cova no ha esdevingut un element representatiu de la identitat valenciana, per l'etnocentrisme i el sociocentrisme a què s'ha vist sotmesa, tant la vivenda en si com els seus residents, des del mateix moment de la seua aparició en els pobles en què ha estat present.

En alguns pobles de la rodalia de València, com Paterna, Benimàmet o Burjassot, entre d'altres, gràcies a les condicions del terreny, des de les acaballes del segle XVIII, però sobretot al llarg del XIX i en les primeres dècades del XX, es van formar assentaments de coves, com a conseqüència de diferents factors, com la immigració, les crisis de subsistències i, sobretot, la dificultat en l'accés a la vivenda, amb la pujada dels preus dels lloguers. Així, l'excavació d'una cova resultava molt més barat que llogar un pis, per la qual cosa va proliferar aquest tipus d'hàbitat, a què recorrien les famílies amb menys recursos econòmics.

Segons una acta municipal de Paterna de 1881, dues terceres parts dels covers eren indigents, i l'altra part, jornalers agrícoles, que durant 9 mesos no tenien treball assalariat, per la qual cosa durant eixe temps havien de dur a terme faenes de subsistència: anar a fer llenya, a per caragols, caçar, etc. D'unes dècades més tard, a partir del «Registre Industrial de Paterna 1923-1924» hem analitzat l'estructura ocupacional de la població. De les 260 persones censades que hi apareixen, només 14 vivien en coves (el 5'3% del cens). Aquest escàs percentatge ens està indicant com la immensa majoria dels covers de Paterna eren jornalers agrícoles, que a banda de gaudir d'un jornal inferior respecte als d'altres treballs i oficis, estaven sotmesos a l'estacionalitat, perquè el treball al camp era temporal.

A partir del «Registre Industrial de Paterna 1923-1924», també veiem com certs carrers, com Metge Ballester, Mestre Soler, Metge Canós, Primo de Rivera o Joaquim Izquierdo, concentraven tant la majoria de comerços, com també a les persones que

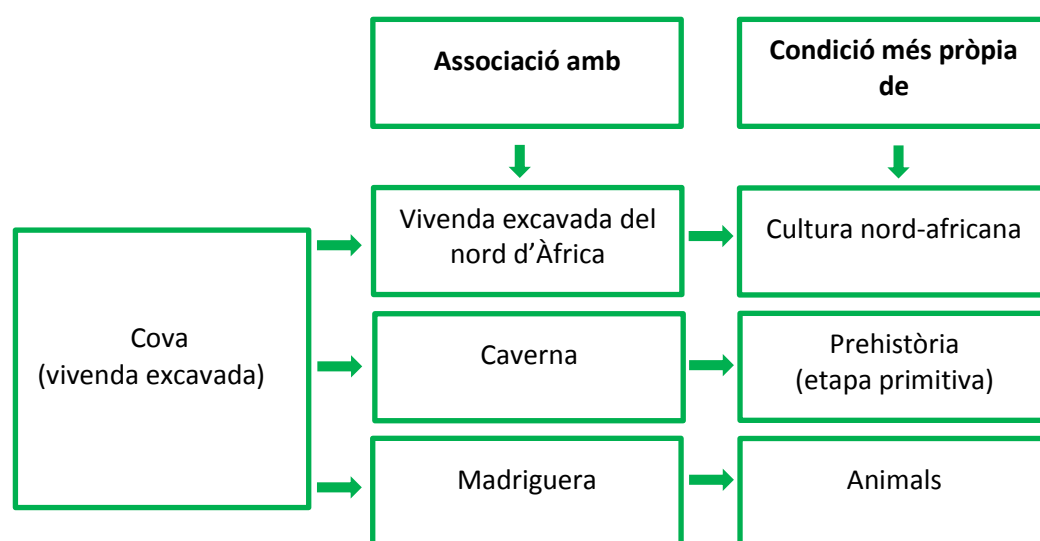
tenien un ofici o professió liberal. Així, podríem dir que socialment i simbòlica eren la part de «dalt» de Paterna. Mentrestant, els barris de coves, on solament ens apareixen 3 comerços, allotjaven a gran part de la gent assalariada. Es podria dir que era la part de «baix» de la població, no solament perquè les coves eren resultat d'una excavació en el terreny, sinó perquè hi vivien les famílies més humils de la localitat. D'eixa forma, les coves eren el distintiu social de la pertinença a la part més baixa de l'estratificació social.

No debades, en l'imaginari popular es va assentar la idea que les coves eren una vivenda subsidiària, a la qual solament es feia ús si no es podia accedir a una casa de superfície. Per aquest motiu, des de principis del segle XX, moltes famílies coveres cobriren la cova amb una façana d'obra per a ocultar el seu vertader caràcter, tal com ocorregué amb les cases-cova del carrer Sant Joaquim.

Per altra banda, hem analitzat la visió que ens mostraven dels covers els textos en el període comprés entre 1911 i 1931. En aqueixa època, malgrat que existia un sociocentrisme de classe cap als covers, allò que predomina és un etnocentrisme. Per una banda es considerava a les coves com una vivenda més pròpia de la cultura nord-africana que no de la nostra (aquest etnocentrisme es produïa en un context d'enfrontament bèl·lic entre Espanya i el Marroc). Després ens trobem amb un etnocentrisme que considerava eixe tipus de vivenda com a primitiva, pròpia de la prehistòria, anterior a la civilització, i als seus pobladors com a troglodites. I per últim, també ens trobem amb un etnocentrisme que associava a les vivendes excavades amb madrigueres, per tant més pròpies de la condició animal que no de la humana, amb l'ús de termes com panals o formiguers per a denominar a les coves, i talps o formigues per a anomenar als covers.

A principis del segle XX s'esdevingué a les poblacions una preocupació per l'higienisme i la salubritat pública. De les primeres dècades de la passada centúria hem trobat a la premsa moltes denúncies de les condicions antihigièniques de les coves de Benimàmet, Burjassot i Paterna. El doctor Cervellera, en la *Topografía Médica de Burjasot* assegurava que per a millorar les condicions de salut pública de la població era necessària la desaparició dels pous cecs i de les coves, per considerar-les vivendes antihigièniques, perquè la ventilació era inexistent i la neteja escassa, i per tant, font de malalties.

Figura 1. Formes d'etnocentrisme cap a les coves (1911-1931)

Font: Elaboració pròpia

Ara bé, l'existència en els nostres temps, tant a Paterna com en altres llocs, de coves habitades que presenten perfectes condicions d'habitabilitat, ens indica com el problema no era aquest tipus d'hàbitat *per se*, sinó les condicions de vida dels seus residents, com també l'absència en aquest tipus de vivendes, que formaven populosos barris, d'infraestructures d'abastiment i serveis públics de sanejament bàsics. De fet, des de principis del segle XX ens hem trobat amb notícies de premsa i actes de plenaris municipals de Paterna (del període 1920-1923) que denuncien l'abandonament per part de l'administració dels espais de les coves, per tant hi havia una indiferència institucional cap a aquests indrets. Per altra banda, una de les principals preocupacions d'higienisme, a tenor del que podem apreciar en les actes dels plenaris, era el sanejament i la retirada dels muntons de la terra extreta en l'excavació de les coves, els quals eren depositats davant de la cova, i esdevenien un problema per a la salut pública.

Així, des de finals del segle XIX, en alguns pobles de l'Horta, paral·lelament al procés d'excavació de coves sorgiren polítiques per a la seua eradicació. En les primeres dècades del segle XX, en aquests pobles els ajuntaments estudiaren la possibilitat de bastir cases barates, per a (re)allotjar a les famílies que vivien en coves. Malgrat que en el discurs hi havia una clara voluntat per solucionar un problema social, la millora de les condicions de vida de moltes famílies, allò que en realitat es pretenia era l'eradicació d'aquest tipus de vivenda.

Més avant, en la postguerra, en aquests pobles es va produir un increment del nombre de coves. En les dècades dels quaranta i cinquanta se n'excavaren moltes, per a cobrir l'urgent necessitat d'habitatge d'aquella fosca època, les quals van donar recer a gran part de la població nouvinguda en aquells anys de fort degoteig immigratori. No debades, a Paterna i Benimàmet el nombre màxim històric de coves es va produir en aqueix moment: a Paterna, en 1945 n'hi havia 509, en què vivien 1509 persones.

Amb l'arribada del *desarrollismo* en els anys seixanta moltes famílies coveres es van anar a viure a un pis, entre altres coses per la manca de serveis d'abastiment d'aigua i de sanejament, amb la qual cosa les coves quedaven abandonades, i llavors hi va entrar gent conflictiva. Açò va fer que moltes coves es deterioraren.

Ara bé, no totes les famílies se n'anaren a un pis per un canvi de percepció, sinó que en alguns casos l'abandonament de les coves va ser forçat. No debades, a Benimàmet l'Associació Familiar va lluitar per l'eradicació de les coves, perquè considerava que havien esdevingut un «*cementerio para vivos*», per la qual cosa resultava necessari enderrocar-les, per a evitar que foren ocupades per població indigent. Així, en 1976 es va produir l'enderrocament total de les coves de Camales, amb l'ús de mètodes expeditius per part de l'Ajuntament, tal com ho reflecteix un reportatge publicat en el diari ABC en 1975.

En els anys setanta ens trobem amb discursos que equiparen les coves (tant a Paterna com a Benimàmet) amb xavoles, discursos autoritzats que assenyalen que era necessària l'eradicació d'ambdues tipologies de vivenda. Aquests discursos sostenien que era necessari enderrocar-les per ser infravivendes, perquè no disposaven de serveis bàsics (d'aigua, de sanejament, etc.). Ara bé, en cap moment consideren que eixe era el problema, l'absència d'eixes instal·lacions. No debades, l'existència en l'actualitat de coves que disposen dels mateixos servicis que disposa qualsevol casa (electricitat, aigua, bany, etc.) demostra que en la majoria dels casos el problema radicava en la manca d'aquestes infraestructures.

De fet, en aquests textos es sosté que per al bon crèdit del poble calia l'enderrocament de les coves. Per tant, ens trobem amb el desig d'eradicar aquest tipus de vivenda per la vergonya que suposava per ser un exponent de pobresa. En aquest cas es produïa un *sociocentrisme destructiu*. En alguns casos, estos discursos provenen d'antics covers, que sostenen que per al «progrés» de la vila cal eliminar les humils covetes, recialles de

pobres, que després de la marxa de les famílies coveres que tradicionalment hi vivien, havien esdevingut un niu de delinqüència. Per tant, en aquest cas es passaria a un *auto-sociocentrisme*.

Per altra banda, en els anys setanta es van posar en marxa els processos de patrimonialització de les coves a Paterna, amb la declaració de Monument Històric-Artístic de la Torre, i de les vivendes excavades que l'envoltaven. En les dècades següents es posaren en marxa altres activacions, com la rehabilitació i l'habilitació de les coves de la Senda del Batà, en les quals es va habilitar un espai museístic. Entre altres pràctiques i usos patrimonials trobem la imitació d'elements arquitectònics –que imiten fumerals i corrals– en el Parc de Palau i de la Torre, o la cessió de coves de propietat municipal a artistes, com també a penyes i associacions.

Ara bé, malgrat l'activació patrimonial, si en l'actualitat ens apropem a l'entorn de les coves de la Torre podrem albirar l'estat d'abandonament en què es troba este espai. Aquest fet propicia queixes de covers, per l'abandonament de l'Ajuntament. Així, malgrat que aquest conjunt de coves és *patrimoni*, ens trobem amb una indiferència institucional. Els covers també es queixen que este espai esdevé un lloc per a dur «a pixar i cagar als gossos», com també dels actes vandàlics que hi tenen lloc, com és el cas de les pintades en murs i xemeneies, o el llançament de pedres als clots. Açò ens il·lustra com les coves no són sentides com a patrimoni per tota la població, sinó que en general només ho són per a les persones que hi viuen, o per a les que hi van viure.

Per altra banda, tal com assenyala Juan Agudo (2012), els valors i els discursos a través dels quals es construeix el patrimoni canvien, no només segons l'escala històrica, sinó també la geogràfica. Així, a Benimàmet, que es troba a un tir de pedra de Paterna, a penes ens ha arribat una cova visible, i sembla que ha sigut recentment quan, seguint a Davallon (2014), s'ha produït la «troballa» del seu valor patrimonial. Durant el treball de camp ens hem trobat amb informants que, malgrat haver viscut en coves, en el seu discurs aflora un *auto-sociocentrisme*: consideren que és millor si no s'hi ha preservat cap exemplar, perquè sinó seria un «niu de rates».

FONTS

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Agudo Torrico, Juan (2012), «Patrimonio etnológico y juego de identidades». *Revista Andaluza de Antropología*, nº 2, pp.3-24.

Aguilera Portales, Rafael Enrique (2002), «El problema del etnocentrismo en el debate antropológico entre Clifford Geertz, Richard Rorty y Lévi-Strauss». *Gazeta de Antropología*, nº 18, s.p.

Alcaniz Moscardo, Mercedes (dir.) (1987), *Pobles de l'Oest*. València: Ajuntament de València, 63 pp.

Alegret, Joan Lluís (2012), «Producción patrimonial marítima en contextos neo museográficos. El ejemplo del proceso de creación patrimonial del “pescado de poco precio” en el Espai del Peix de Palamós». En Joan Lluís Alegret i Eliseu Carbonell (eds.), *La patrimonialització de la cultura marítima* (pp.29-40). Girona: ICRPC Llibres, 218 pp.

Alfonso Barberá, Rafael (1977), *Notas para la historia de Paterna*. València: D.L., 154 pp.

Almela Vives, Francesc (1930), «Paterna, Benimámet, etc. Los simpáticos trogloditas de nuestro siglo». *Mundo Gráfico. Revista Popular Ilustrada*, nº 957, s.p.

Alvar Ezquerro, Manuel (Dir.) (1992), *Diccionario Escolar de la Lengua Española*. Vox. Barcelona: Biblograf, 1047 pp.

Aranda Navarro, Fernando (2003), *Materia prima: Arquitectura subterránea excavada en Levante*. València: Ediciones Generales de la Construcción, 143 pp.

Arazo, María Ángeles (1995), *Arquitectura popular valenciana*. Valencia: Diputación Provincial, 109 pp.

Ariño Villarroya, Antonio (1992), *La ciudad ritual: la fiesta de las Fallas*. Barcelona: Anthropos, 383 pp.

Baroja, Pío, (2001) [1911], *El árbol de la ciencia*. Madrid: Caro Raggio/Catedra, 292 pp.

Barona, Ángel (1979), «Las Cuevas, lo que debe pervivir». Paterna: *Llibre de festes 1979*, pp. 56-56.

Bodí Ramiro, Julio (2018), *De ferralla a patrimoni. El procés de patrimonialització industrial de les antigues instal·lacions siderometalúrgiques de Port de Sagunt (1984-2014)*. València: Institució Alfons el Magnànim, 276 pp.

Bohigues, Carles (1983), «Edificis primitius agrupats». En *Temes d'Etnografia Valenciana*, vol. 1, pp.197-209. València: Edicions Alfons el Magnànim, 411 pp.

Caballero Mariscal, David (2012), «Escisión social y modos de etnocentrismo en Guatemala». *Gazeta de Antropología*, nº 30, 17 p.

Carmona Zubiri, Daniel (2006), «La conformación del patrimonio etnológico. Tradición cultural y etnocentrismo en el caso de las casas-cueva». *Revista de la Facultad de Ciencias Sociales y Jurídicas de Elche*, nº 1, pp. 270-290.

– (2007), *Las Minas de Hellín (Albacete)*. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses «Don Juan Manuel» de la Excma. Diputación de Albacete, 240 pp.

Carrasco Benlloch, Artur (1978), «Barana blanca». *Llibre de festes 1978*, pp.39.

Carreres Rodriguez, Manuel (2006), «Coves vivenda i coves filadores a Crevillent». *Revista valenciana d'etnologia*, nº 5, pp.119-135.

– (2011) «Vivint i treballant sota terra: les coves de Crevillent». *La Rella*, nº 24, pp.43-64.

Cavanilles, Antonio Joseph. (1975) [1794], *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*. València: s.n.

Davallon, Jean (2014), «El juego de la patrimonialización». En Xavier Roigé, Joan Frigolé i Camila del Mármol (eds.), *Construyendo el patrimonio cultural y natural. Parques, museos y patrimonio rural* (pp. 47-76). Alzira: Germania, 285 pp.

De Gea Calatayud, Manuel *et al* (2013), *Rojales. Historia, Sociedad Rural y Memória Gráfica de un Pueblo del Bajo Segura. (1770-1970)*. Rojales: Ajuntament de Rojales, 264 pp.

Del Màrmol, Camila (2017), *Pasados locales, políticas globales. Procesos de patrimonialización en un valle del Pirineo catalán*. Alzira: Neopàtria, 274 pp.

Domínguez Bel-lloc, Joan i Galiana Bondia Josep Vicent (1999), *Benaguasil. Imatges i paraules*. Benaguasil: Ajuntament de Benaguasil, 130 pp.

Dormaels, Mathieu (2011), «Patrimonio, patrimonialización e identidad. Hacia una hermenèutica del patrimonio. *Revista Herencia*, vol. 24, nº 1-2, pp.7-14.

Escrich Lázaro, José (2003), *Villa de Paterna. Historia y toponímia*. Paterna: José Escrich, 602 pp.

– (2008), *Historia e Historietas de Paterna*. Paterna: Gráficas Alcañiz, 478 pp.

Estrella Zaragoza, Manuel (2003) [1966], «A las cuevas de Paterna». En *Villa de Paterna. Historia y toponímia* (pp.64). Paterna: José Escrich, 602 pp.

Ferri, Marc i Ruiz, Cristina (2000), *Godella: Guia d'arquitectura urbana*. Godella: Ajuntament de Godella, 127 pp.

Figueras Pacheco, Francisco (1920), Provincia de Alicante. En Carreras Candi, Francisco (coord.), *Geografía general del Reino de Valencia*, vol. IV. Barcelona: Establecimiento Editorial de Alberto Martín, 1210 pp.

Frigolé, Joan (2014) «Patrimonialización y mercantilización de lo auténtico, dos estrategias básicas en una economía terciaria». En Xavier Roigé, Joan Frigolé i Camila del Màrmol (coord.), *Construyendo el patrimonio cultural y natural. Parques, museos y patrimonio rural* (pp.31-45). Alzira: Germania, 285 pp.

Furió, Antoni (1995), *Història del País Valencià*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 658 pp.

Furió, Antoni *et al* (1999), *Historia de Valencia*. València: Editorial Prensa Valenciana, Levante-EMV, Universitat de València, 728 pp.

García Aznar, José Antonio i López Davó, Joaquín Antonio, (2000), *Las cuevas de Crevillent. Estudio y Catálogo Gráfico*. Alicante: Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, 174 pp.

García de Vargas, Ricardo (2002), «La Godella de hace un siglo». *Quaderns de Godella*, nº 2, pp. 9-14.

Ginzburg, Carlo (2016), *El queso y los gusanos*. Barcelona: Península, 299 pp.

Gómez García, Pedro (1984), «Para criticar la antropología occidental. 1: Etnocentrismo y nueva crítica de la razón». *Gazeta de Antropologia*, nº 3, pp.1-6.

Herrero Pérez, Nieves (2015), «Un marco teórico para el análisis del patrimonio: agentes y usos en la actualidad». En Yolanda Cerra Bada (coord.), *Los lugares de la tradición (Antropología Social y Cultural)* (pp.9-21). Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, 193 pp.

Jarabú Clemente, Enrique (2010), «De Ribarroja “de las cuevas” a Ribarroja del Turia». En *V Ofrenda al río Turia* (pp. 37-45). Ribar-roja del Turia: Ajuntament de Riba-roja del Turia, 127 pp.

Llorente, Teodor (1889), *España y sus monumentos y artes – Su naturaleza e historia. Valencia. Tomo II*. Barcelona: Establecimiento tipográfico–Editorial de Daniel Cortezo, 1063 pp.

López Davó, Joaquín (2016), «La vivienda excavada en Crevillent. Estudio Arquitectónico». *Quaderns d'Antropologia-Etnografia-Història*, nº 2, pp.133-150.

López García, Santiago (1989), *Aproximación a la Historia de Burjassot y su entorno*. Burjassot: Ajuntament de Burjassot, 281 pp.

López, Santiago i Cervellera, Arturo (2004) [1923], *Burjassot y su descripción en la Topografía Médica del Dr. A. Cervellera Castro*. Burjassot: Associació Cultural L'Almara, 167 pp.

López Muñoz, Aureli (2008) [1982], «Coves trencades, records sancers». En *Historia e Historietas de Paterna* (pp.440-442). Paterna: Gráficas Alcañiz, 478 pp.

Madoz, Pascual (1982) [1850], *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de Alicante, Castellón y Valencia. Tomo I*. València: Institució Alfons el Magnànim, 406 pp.

- (1982) [1850], *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de Alicante, Castellón y Valencia. Tomo II*. València: Institució Alfons el Magnànim, 368 pp.

Martínez Anton, Alicia, López Patiño, Gracia, Aranda Navarro, Fernando i Blanca Giménez, Vicente (2015), «Análisis morfológico comparado entre las casas-cueva de La Romana (Alicante) y otros asentamientos de España». *Arché. Publicación del Instituto Universitario de Restauración del Patrimonio de la UPV*, nº 8, 9 i 10, pp.325-332.

Martínez Aloy, Jose (1920), «Provincia de Valencia Tomo I». En Carreras Candi, Francisco, *Geografía General del Reino de Valencia*, vol.II. Barcelona: Establecimiento Editorial de Alberto Martín, 1087 pp.

Nieto Gallo, Gratiniano (1968), «La casa tradicional en la Península Ibérica. Problemas de su salvaguarda y la del patrimonio etnológico de España». En Jose Manuel Gomenz-Tabanero (Ed.), *El Folklore Español* (pp.25-50). Madrid: Instituto Español de Antropología Aplicada, 455 pp.

Nogué, Joan (2010), *Paisatge, territori i societat civil*. València: Tres i Quatre, 155 pp.

Núñez, Julio i Villalba, Diego (1970), «El futuro de Paterna, a examen». *Llibre de festes 1970*, pp.70-73.

Núñez Navarro, Julio (2008) [1980], «Paterna, ayer; Paterna, hoy». En *Historia e Historietas de Paterna* (pp. 311-317). Paterna: Gráficas Alcañiz, 478 pp.

Piedecausa García, Beatriz (2012), *La vivienda tradicional excavada: las casas cueva de Crevillente. Análisis tipológico y medidas de calidad del aire*. Alicante: Universitat d'Alacant. Tesis doctoral. Recuperada en: rua.ua.es/

Prats, Llorenç (1998), «El concepto de patrimonio cultural». *Política y sociedad*, nº 27, pp.63-76.

Preiswerk, Roy i Perrot, Dominique (1979), *Etnocentrismo e historia (América indígena, África y Asia en la visión distorsionada de la cultura occidental)*. México: Nueva Imagen.

Roigé, Xavier i Frigolé, Joan (2014), «La patrimonialización de la cultura y la naturaleza». En Xavier Roigé, Joan Frigolé i Camila del Mármol (coord.), *Construyendo el patrimonio cultural y natural. Parques, museos y patrimonio rural* (pp.9-28). Alzira: Germania, 285 pp.

Sánchez Durá, Nicolás (2007), «¿Etnocentrismo inevitable?». *Thémata. Revista de Filosofía*, nº 39, pp.79-85.

Sanchis Guarner, Manuel (1982) [1963], *Els pobles valencians parlen els uns dels altres* III. València: Edicions 3i4, 206 pp.

Santamarina Campos, Beatriz (Dir.) (2007), *Hijos del mar, hijos de la tierra. Historias de vida del Cabanyal-Canyamelar*. València: Universitat de València, 206 pp.

Sarthou Carreras, Carlos (1920), «Provincia de Valencia. Tomo II». En Carreras Candi, Francisco, *Geografía General del Reino de Valencia*, vol. III. Barcelona: Establecimiento Editorial de Alberto Martín 1002 pp.

Segura Artiaga, Camilo (2009), «Arquitectura tradicional valenciana: el cas de Paterna». En Camilo Segura (coord.), *Jornades sobre Arquitectura tradicional valenciana* (pp.459-479). Paterna: Ajuntament de Paterna, 514 pp.

Silva, Luis (2014), «La construcción del patrimonio arquitectónico en un contexto rural y sus implicaciones sociales: el caso de Castelo Rodrigo, Portugal». En Xavier Roigé, Joan Frigolé, Camila del Mármol (eds.), *Construyendo el patrimonio cultural y natural. Parques, museos y patrimonio rural* (pp.167-180). Alzira: Germania, 285 pp.

Sorroche Cuerva, Miguel Ángel (2007), «La casa-cueva, ¿un modelo de recuperación de la arquitectura vernácula en la provincia de Granada?». En Aranda Bernal, Ana María (coord.), *Arquitectura vernácula en el mundo ibérico: actas del congreso internacional sobre arquitectura vernácula* (pp.358-365). Sevilla: Universidad Pablo de Olavide, 509 pp.

Todorov, Tzvetan (1991), *Nosotros y los otros: reflexión sobre la diversidad humana*. Mèxico: Siglo Veintiuno Editores, 460 pp.

Torres Castejon, Vicente, Villalba Aynar, Inmaculada i Santana Valls, Lluís (1987), *Benimàmet*. València: Ajuntament de València, 96 pp.

Urdiales Viedma, Mª Eugenia (1985), «La cueva como vivienda: Forma de expresión de la arquitectura popular adaptada al medio geográfico». *Cuadernos geográficos de la Universidad de Granada*, nº 14, pp.85-100.

– (1987), «La cueva: ¿vivienda marginal? Análisis en Benalua de Guadix». *Cuadernos geográficos de la Universidad de Granada*, nº 15, pp.165-196.

– (2003), «Las cuevas vivienda en Andalucía. De infravivienda a vivienda de futuro». *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, nº 146, s.p.

Velasco, Honorio (1981), «Textos sociocéntricos: los mensajes de identificación y diferenciación entre comunidades rurales». *Revista de dialectología y tradiciones populares*, nº 36, pp. 85-106.

Villar Navascués, Rubén (2016), «Las viviendas subterráneas y el riesgo sísmico». *GeoGraphos*, nº 88, pp.147-170.

RECURSOS WEB

Aranda, Fernando (1990), «En defensa de un patrimonio arquitectónico». *Llibre de festes del Crist de la Fe de 1990* (pp. 53-54) [en línia] Disponible en: depaterna.com [01 d'agost 2018]

Alfonso, Rafael (1971), «Estadística Municipal». *Llibre de festes del Crist de la Fe de 1990* (pp.49-50) [en línia] Disponible en: depaterna.com [01 d'agost 2018]

Arnau, Francisca (s.d.), «Las cuevas de Burjasot». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot* [en línia] Disponible en: www.centred-estudislocaldeburjassot.es/ [01 de desembre de 2017]

Arroyo Zarzo, Manuel (2012), «El camp de les piteres». *Centre d'Estudis Locals de Burjassot* [en línia] Disponible en: www.centred-estudislocaldeburjassot.es [01 de desembre de 2017]

Arxiu Municipal de Paterna [en línia]. Disponible en: <https://www.paterna.es>

Benlloc, Artur (1995) [1971], «Coves de Paterna». *Alborgí. Revista de Lletres i Estudis de Paterna*, nº 1, pp.69-70. [en línia] Disponible en: depaterna.com [14 de desembre 2018]

Burjassot en fotos. Pueblo y curiosidades [en línia] Disponible en: www.burjassotenfotos.com/ [21 d'octubre de 2018]

Carrión, Ignacio (1975), «Las cuevas de Benimamet van a ser demolidas. Arquitectura popular amenazada». *ABC*. Recuperat en *Centre d'Estudis Locals de Burjassot* [en línia] Disponible en: www.centre-estudislocaldeburjassot [14 de desembre 2018]

Colección de fotografías de Paterna [en línia] Disponible en: www.bivaldi.gva.es [30 d'abril 2018]

Colegio La Salle Paterna [en línia] Disponible en: www.lasalledepaterna [20 de novembre de 2017]

DePaterna [en línia] Disponible en: depaterna.com [01 de desembre de 2017]

De Val, Ricardo (1974), «Nueva estampa de Paterna». *Llibre de festes 1974* (pp.45-46) [en línia] Disponible en: depaterna.com [14 de desembre 2018]

Ferrandis Bordes, Paco (2012), «Vivencies d'una Paterna en blanc i negre». *Alborgí. Revista de Lletres i Estudis de Paterna* [en línia], nº 11, pp. 47-72. Disponible en: depaterna.com [01 de desembre de 2017]

Ferrer García, Tomás (2011), «Arquitectura subterránea: viviendas trogloditas en el termino municipal de Petrer». *Petreraldia.com* [en línia]. Disponible en: petreraldia.com [01 de desembre de 2017]

García Sanchíz, Federico (1918), «Los Bárbaros Civilizados». *La Esfera* [en línia]. Disponible en: www.centred-estudislocaldeburjassot.es [01 de desembre de 2017]

Garrido, Lydia (2004), «Agujeros de miseria en Benimàmet». *El País* [en línia] Disponible en <https://elpais.com/> [09 de novembre de 2017]

Guzmán, Paco (s.d.), «Registre Industrial de Paterna 1923-1924». *El Testar de Paterna* [en línia] En: depaterna.com [21 d'abril 2018]

Herrero García, Josep (2002), «Els corrals de les coves». *El Testar de Paterna* [en línia], nº8, pp.6-14. Disponible en: depaterna.com [01 de desembre de 2017]

– (2016 [2013]), “Descripció d’una cova”. *El Testar de Paterna* [en línia], nº 7, pp.6-11. Disponible en: depaterna.com [01 de desembre de 2017]

Illescas, Sergio (2013), «Casas que ya quisieran los picapedras». *Información.es* [en línia] Disponible en: www.diarioinformacion.com [07 de desembre de 2016]

Institut Cartogràfic Valencià [en línia] Disponible en: www.icv.gva.es [24 de desembre 2018]

«LA CALLE DELS SANTETS. Crónica valenciana (III)» (2017). *Templers de Burjassot– Investigación, divulgación histórica de Burjassot, Valencia...* [en línia] Disponible en: <https://templersdeburjassot.wordpress.com> [18 de desembre 2018]

López Garcia, Santiago (2008), «El barri de Cantereria (2ª part)». Disponible en: www.centred-estudislocalsdeburjassot.es [20 de novembre 2108]

Manuel Cerdá Perez Arquitectura (2017), «GANADORES del Concurso Parque Cuevas Carolinas en Valencia». En *Manuel Cerdá Perez Arquitectura* [en línia] Disponible en: mcarquitectura.com/ [21 d'octubre de 2018]

Paternateca [en línia] Disponible en: <https://paternateca.blogspot.com>

Plan General de Ordenación Urbana de Aspe. Refundado 2012 [en línia] Disponible en: www.aspe.es [18 de desembre 2018]

Rodrigo Alfonso, Carles (2015), «Viure a les coves. L’habitat troglodític modern a les terres valencianes (I)». *Web Centro Rural de Información Europea* [en línia] Disponible en: www.criecv.org [12 d’agost de 2016]

– (2015b), «Viure a les coves. L’habitatge troglodític i les seues característiques. La justificació de l’habitatge troglodític modern (II)». *Web Centro Rural de Información Europea* [en línia] Disponible en: www.criecv.org [02 d’agost de 2016]

Ruta de les Coves de Paterna Gastronómica [en línia] Disponible en: <https://www.paterna.es> [02 d'agost 2018]

Tadeo Molina, Francisco (2009), «Ofrenda al río Turia». *Cuentos de Ribarroja* [en línia] Disponible en: <http://cuentosderibarroja.blogspot.com.es> [07 de desembre de 2016]

Taller d'Història Local de Godella [en línia] En tallerhistoriagodella.org/ [14 de desembre 2018]

Templers de Burjasot–Investigación, divulgación histórica de Burjassot, Valencia... [en línia] Disponible en: www.templersdeburjassot.wordpress.com/

RECURSOS AUDIOVISUALS

Aitana Televisió (1983), «La vida en les coves de Paterna». Recuperat del Fons Audiovisual Paternateca [en línia] Disponible en: <https://es.video.search.yahoo.com/> [30 de setembre de 2018]

Apunt Media (2019), «Ciutats desaparegudes. Capítol 24: Alacant capital: Eixample, Paterna, Llcena, Oliva» [en línia] Disponible en: <https://apuntmedia.es> [03 d'abril de 2019]

PREMSA

El Meridiano

El Pueblo

El Punt Avui

Información

La Correspondencia de Valencia

Las Provincias

Paterna al día